

મઈ ઉદ્યાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી ઇનામ, લાયસેન્સ માટે મંજૂર

શાળોપયોગી ભુમિજમાળા:—મણ્ડે ૧ લો.

ગુજરાત પ્રાંત

O. T.

23 MAY 1929

Reg No 131

શ્રી, વલ્લભલાલ લલ્લભાઈ કુલ

એસિં શિક્ષક,

પ્રે. રા. ટ્રે. કા. ની પ્રેક્ટિ. સ્કુલ.

અમદાવાદ.

૨૪૬૭૦

ધી ગુજરાત ઓરીએન્સલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

કિંમત ૦-૪-૦

ઢેળવણી ખાતા તરફથી ટેકસ્ટ બુક તરીકે

મંજુર થએલ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

(ગજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ)

સેનુક્રમાંક ૧૪૬૭૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાત ધ્યાન

તા. ૩૧ ૮/૮/૨૦૨૨

નવીન ઢળના આત અગત્યના નકશા
ઢાખલ કરવામાં આઁયા છે. વિદ્યાર્થીઓની
કલ્પનાશક્તિ ખીલવવામાં, સ્વપ્રયત્નને ઉત્તે-
જન આપવામાં અને કૃતિદ્વારા જ્ઞાન મેળવવામાં
આ પુસ્તક અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

આ લીસટની તમામ બુકો તમારા નજીકના બુકસેલરોને ત્યાંથી મળશે.

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી ઇનામ, લાયબ્રેરી માટે મંજૂર.

શાળોપયોગી ભૂગોળમાળા:-મણકો ૧ લો.

ગુજરાત પ્રાંત.

અને

ઉત્તર વિભાગ.

કર્તા,

વલ્લભભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ.

અસિં શિક્ષક, પ્રે. રા. ટ્રે. કો. ની પ્રેક્ટિ. સ્કૂલ.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો.

રીઝીરોડ-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૯ મી]

[સને ૧૯૨૯

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

કુમળી વયનાં બાળકો આનંદથી વાંચે, ભૂગોળના અગત્યના સિદ્ધાંતો તેમના સમજવામાં આવે, અને શિક્ષકોને કંઈક ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ લખવાનો વિચાર લાંબી મુદ્દતે પણ અમલમાં મુકાતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

“ માત્ર સ્થળોનાં નામ ગોખાવવામાંજ ભૂગોળ શીખવવાનો હેતુ પરિસમાપ્ત થતો નથી. અમુક ભાગની આબોહવા કેવી છે, તેવી આબોહવા હોવાનાં શાં શાં કારણો છે, તેનું કુદરતી સ્વરૂપ કેવું છે, તેથી ત્યાંની પ્રજાના સ્વભાવ ને વેપાર પર કેવી અસર થાય છે, ત્યાંથી કયો માલ પરદેશ ચઢે છે, અને પરદેશથી કયો માલ ત્યાં આવે છે, આ બાબતો ભૂગોળના વિષયમાં શીખવવી જોઈએ. ” શિક્ષણશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખીને આ નાનકડું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

નદીઓ, પર્વતો, એને આબોહવા સંબંધી કેટલાક પાઠ યોજવામાં આવ્યા છે તે ખાસ ઉપયોગી છે.

અનુભવી શિક્ષક બંધુઓ તરફથી યોગ્ય સુધારોવધારો કરવાનું સૂચવવામાં આવશે, તો આભાર સાથે તે સ્વીકારી હવે પછીની આવૃત્તિ વખતે તેનો અમલ કરવામાં આવશે.

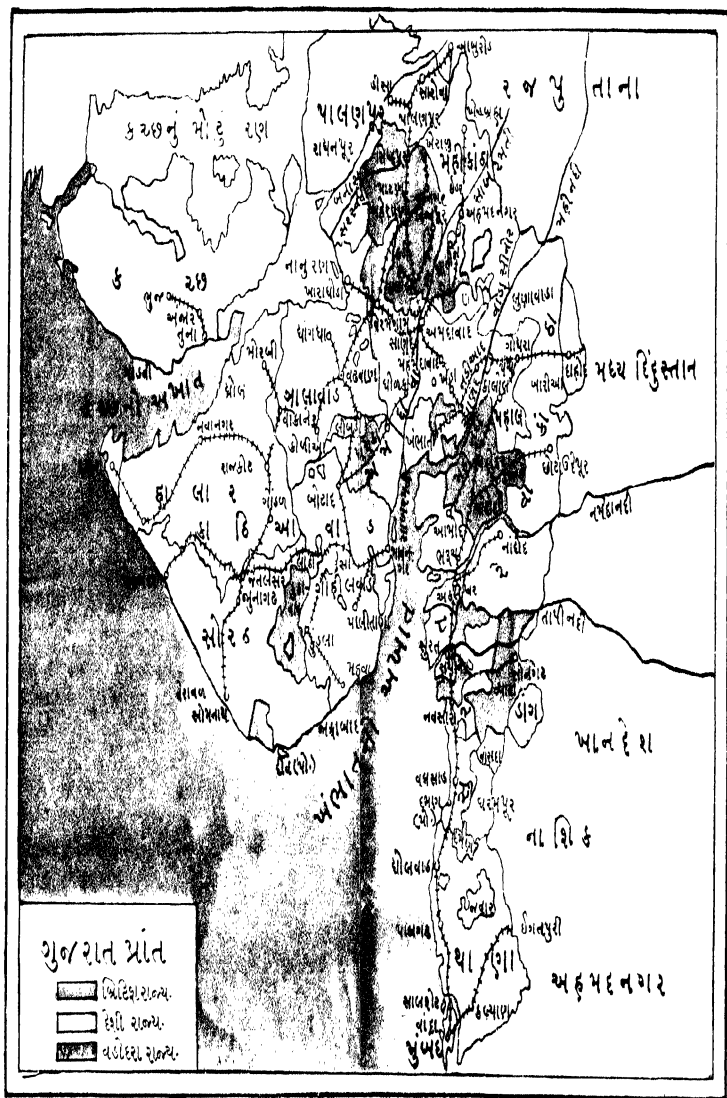
આ પુસ્તક લખવામાં પ્રેક્ટિસ સ્કૂલના હેડમાસ્તર રા. વલ્લભભાઈએ જે કીમતી મદદ કરી છે, તે માટે તેઓ સાહેબનો તથા પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. પોપટલાલનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

માર્ચ. ૧૯૨૫.

અમદાવાદ.

}

વ. લ. પટેલ.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

જમીનના અને સમુદ્રના આકાર.

આખી પૃથ્વીનો આશરે એક ભાગ જમીન છે, અને ત્રણ ભાગ પાણી છે.

જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહે છે.

પાણીના મોટા જથ્થાને મહાસાગર કહે છે.

મહાસાગરના નાના ભાગને સાગર, સમુદ્ર કે દરીઆ કહે છે.

દરીઆની પાસેના જમીનના ભાગને કિનારો કહે છે.

જમીનની વચ્ચે પાણીનો મોટો ભાગ હોય, તેને સરોવર કહે છે.

ચારે બાજુ પાણી હોય એવા જમીનના કકડાને ટાપુ, દ્વીપ, કે ખેટ કહે છે.

ખારાપાણીનો કાંટો જમીનમાં ઘણે આઘે સુધી ઘૂસેલો હોય તેને અખાત કહે છે.

જમીનની અંદર ઘૂસતા ખારાપાણીના પહોળા ભાગને ઉપસાગર કહે છે.

જમીનનો જે ભાગ દરીઆમાં ઘૂસ્યો હોય, તે ભાગના અણીવાળા ભાગને ભૂશિર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને જોડનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહે છે.

જમીનના બે મોટા ભાગને જોડનારો જમીનનો નાનો ભાગ સંયોગિભૂમિ કહેવાય છે.

જમીનના જે ભાગની ત્રણે બાજુએ પાણી હોય, તે એક બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકદ્વપ કહે છે.

પાઠ ૧ લો-ગુજરાત પ્રાંત.

છોકરાઓ, તમે તમારા ગામની, તાલુકાની, અને જિલ્લાની ભૂગોળ શીખી ગયા. આ ચોપડીમાં તમને એથી વધારે શીખવાનું મળશે.

આપણે એક બીજા સાથે વાત કરતાં જેવી બોલી બોલીએ છીએ, તેવી બોલી દરેક જગ્યાએ બોલાતી નથી. જુદી જુદી જગ્યાએ જુદી જુદી બોલી બોલાય છે. આપણે જે બોલી બોલીએ છીએ તે બોલી ગુજરાતી કહેવાય છે. એકજ જાતની ભાષા બોલનારા અને એકજ રીત-રિવાજવાળા લોકો જેટલા ભાગમાં વસે છે, તેને પ્રાંત કહે છે. આપણે ગુજરાત પ્રાંતમાં રહીએ છીએ. પહેલાંના વખતમાં અહીં ગુર્જર જાતના લોકો આવી રહ્યા હતા, તેમના નામ પરથી આપણા પ્રાંતનું નામ ગુજરાત પ્રાંત પડ્યું છે. ગુજરાતી ભાષા બોલનારા હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસી સઘળા ગુજરાતી કહેવાય.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને મારવાડ, પૂર્વે ખાનદેશ ને માળવા પ્રાંત, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને મહારાષ્ટ્ર, અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ તથા અરબી સમુદ્ર છે.

પાઠ ૨ જે-કુદરતી વિભાગો.

આપણા પ્રાંતનો વિસ્તાર ૫૫૦૦૦*ચોરસ માઈલ છે. ગુજરાત પ્રાંતના નકશા તરફ જોઈશું, તો તેના કુદરતી રીતેજ બે ભાગ પડેલા નજરે પડે છે. આ બે ભાગો

* શિક્ષકે પોતાના જિલ્લાના વિસ્તાર સાથે સરખાવવો.

કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચેની જમીનની સાંકડી પટીથી જોડાયેલા છે. પશ્ચિમ ભાગની ત્રણ બાજુએ દરીઓ આવેલી છે, ને એક બાજુએ જમીન આવેલી છે, તેથી એનું નામ **દ્વીપકલ્પ** પાડીશું. પૂર્વ તરફનો ભાગ મોટો છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ ને પૂર્વ દિશાએ પહાડો આવેલા છે, તેને લીધે તે બીજા ભાગોથી જુદો પડ્યો છે. આ ભાગને આપણે **ખંડસ્થ ભૂમિ** કહીશું.

દ્વીપકલ્પને એક જુદોજ ભાગ ગણીને **ખંડસ્થભૂમિ**—નેજ કેટલાક ગુજરાત નામથી ઓળખે છે. એ **દ્વીપકલ્પ**નું નામ **કાઠિઆવાડ** છે. અસલ એને **સૌરાષ્ટ્ર** એટલે મુંદર ભૂમિ કહેતા હતા, પણ ચારસેં વરસ પહેલાં **કાઠી** જાતના રજપૂતો આ ભાગમાં આવીને વસ્યા, ત્યારથી તેમના નામ પરથી એનું નામ **કાઠિઆવાડ** પડ્યું છે.

પાઠ ૩ જો.

આપણે જેના પર ચાલીએ છીએ, તથા જેના પર ગામો અને શહેરો વસેલાં છે, એ જમીન એક સરખી સપાટ નથી. કોઈ જગાએ જમીન ઉંચી તો કોઈ જગાએ નીચી હોય છે. ઉંચી જમીનને **ટેકરી** કહે છે. ઉંચી ટેકરીને **ડુંગરી** અને મોટી ડુંગરી તે ડુંગર કહેવાય છે. ઘણા ઉંચા ને આધે સુધી વધેલા ડુંગરને **પર્વત** કહેવાય. પર્વતમાંથી જુદી જુદી જાતના ઘણા નાના મોટા પથ્થરો નીકળે છે, તે ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે. વળી કોઈ કોઈ પર્વતમાંથી લોહું, અબરખ, ને મેંગેનીઝ જેવી ધાતુઓ નીકળે છે. વળી પર્વત પર સાગ, સીસમ. વાંસ, બાવળ, વગેરે મોટાં ઝાડો

થાય છે, તે ઈમારત બાંધવાના કામમાં તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક ડુંગર પર ઝાડી હોતી નથી, આવા ડુંગરો બોડા ડુંગર કહેવાય છે. પર્વતની ટોચને શિખર કહે છે. કેટલાંક શિખરો પર દેવદેવીઓનાં મંદિરો બાંધેલાં હોય છે. તેથી એવા પર્વત પર ઘણા લોકો જત્રાએ જાય છે. વળી પર્વત પરની હવા ઠંડી હોવાથી ઉનાળામાં કેટલાક લોકો હવા ખાવા માટે જાય છે. પરદેશી રાજાઓ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાને કેટલાક રાજાઓ પર્વત પર કિલ્લા બાંધે છે. આવા ડુંગરો અને પર્વતો આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણા છે. ગુજરાતના પર્વતો:—

૧. અરવલ્લી—ગુજરાતની ઉત્તરે મોટો પર્વત છે. તેનું સૌથી ઉંચું શિખર આબુ છે. આપણા પ્રાંતના બધા પર્વતો કરતાં તે ઉંચું હોવાથી તે ગિરિરાજ એટલે પર્વતોનો રાજા કહેવાય છે. તેની ઉંચાઈ ૫,૬૦૦ ફુટ છે. પર્વત ઉપર અંબા માતાનું દહેરું, જૈન લોકોનાં દહેરાં, નખી તળાવ વગેરે જોવા લાયક ઘણાં સ્થળ છે. દેલવાડામાં વિમળશાનાં, નેવસ્તુપાળ તથા તેજપાળનાં બંધાવેલાં દહેરાં ઘણાંજ સુંદર છે. વિમળશા ગુજરાતના રાજા પહેલા ભીમદેવનો સેનાપતિ હતો. તેણે અચળેશ્વરના હુંડુરાજ નામના રાજાને હરાવી તેની પાસેથી ચિત્રકૂટ નામનું રમણીય શિખર લીધું; અને ત્યાં ઇ. સ. ૧૦૩૨ માં આરસ-પહાણનાં સુંદર જૈન દહેરાં બંધાવ્યાં. ત્યાંનાં દહેરાં “દેલવાડાનાં દહેરાં” એ નામથી જાણીતાં છે. આ દહેરાં બંધાવ્યાને આજે લગભગ નવસો વરસ થયાં છે, છતાં તેની કોતરણી અને સુંદરતા જોવી ને તેવીજ જોવામાં આવે છે. આથી

હજારો જૈનો જાત્રાર્થે અને ઘણા પરદેશી અને પરધર્મીઓ નિરીક્ષણાર્થે ત્યાં જાય છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના બે લાઠીઓ ધોળકાના વાઘલા રાણા વીરધવળના પ્રધાન હતા. તેઓ ઘણા પૈસાદાર હતા. તેમણે આળુ, ગીરનાર અને શેત્રુંજયના ડુંગરો ઉપર ઉમદા દહેરાં બંધાવ્યાં છે. તેમાં આળુનાં દહેરાં સૌથી ઉત્તમ કારીગરીનાં છે. તેઓનો બહારનો દેખાવ વખાણવા જેવો નથી, પણ અંદરનું કોતરકામ ઘણું વખાણવા લાયક છે. એ કોતરણી એવી બારીકીથી કરેલી છે, કે જાણે મીણનાં બીજાંમાં ઉતારી હોય એવો ભાસ થાય છે. કારીગરોને પર્વત ઉપર કામ કરતાં ટાઢ વાય નહિ, એટલા માટે દરેક કારીગર પાસે સગડી મૂકવામાં આવતી, અને સાંજે ઉનાં ભોજન કરાવી બધાને જમાડવામાં આવતા. કોતરણીનું બારીક કામ કરનાર કારીગરોને દહાડાને અંતે કોતરણી કરતાં પથ્થરનો જેટલો ભુકો પડતો, તેના વજન બરાબર ચાંદી મનુરી તરીકે આપવામાં આવતી હતી. આ દહેરાં પાછળ તેમણે બાર કરોડ ને પચાસ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ કર્યો હતો. આ દેવળમાં દેરાણી જેઠાણી એટલે વસ્તુપાળ ને તેજપાળની સ્ત્રીઓના બે ગોખલા બનાવેલા છે. તેની પાછળ નવ લાખ રૂપીઆ ખર્ચેલા કહેવાય છે. પરદેશના ઘણા મુસાફરો આ દહેરાં જોવા આવે છે, અને તે જોઈને આ દેશની જુની કારીગરીનાં ઘણાં વખાણુ કરે છે.

૨. આરાસુર—ગુજરાતની ઇશાન સરહદ પર આ પર્વત આવેલો છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ સ્થળે આરસ પહાણુ નામનો પથ્થર નીકળે છે, એથી પર્વતનું નામ આરાસુર પડ્યું છે.

૩. પાવાગઢ—આ ડુંગર ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. ત્યાં પવન ઘણો વાય છે, તેથી તેનું નામ પવનગઢ કે પાવાગઢ પડેલું છે. પર્વત પરનો ડુંગરી કિલ્લો, આપરા ઝવેરીનો મહેલ, નાગર હવેલી, માંચી હવેલી, નવલખ કોઠાર, દુધીઉં તળાવ, જૈન લોકોનાં દહેરાં, અને કાળકા માતાનું દહેરું એ જોવા લાયક જગાઓ છે. આ ડુંગરમાંથી લોહું ને મેગેનીઝની કાચી ધાતુઓ નીકળે છે.

૪. રાજપીપળા—આ ડુંગર સાતપુડાની શાખા છે. તેમાં સાગ, વાંસ વગેરે ઇમારતી લાકડાંની પેદાશ સારી થાય છે. એના જંગલમાં વાઘ, ચિત્તા વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે.

૫. ગીરનાર—આ પર્વત કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે. તેની ઉંચાઈ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. કાઠિયાવાડના ગધા પર્વતો કરતાં એ ઉંચો છે. એના પર હિંદુ અને જૈન લોકોનાં દહેરાં છે.

૬. શેત્રુંજે—૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એના પર વસ્તુપાળ ને તેજપાળે ગાંધેલાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

૭. ખડોઈ—આ ડુંગર પર વાંસનાં ઝાડ ગહુ થાય છે. વળી તેમાંથી લોખંડ પળુ નીકળે છે.

આ સિવાય ચોટીલો, મોડાસાનો ડુંગર, વગેરે બીજા નાના ડુંગરો ઘણા છે.

પાક ધો—નદીઓ.

સુરજના તાપથી પાણીની વરાળ થઈ ઉંચે ચઢે છે, ને ત્યાં તેનાં વાદળાં બંધાય છે. વાદળાં ઠંડાં પડે છે, ત્યારે તેનું પાણી થઈ નીચે પડે છે, તેને આપણે વરસાદ કહીએ.

છીએ. ડુંગર પર અને જ્યાં વધારે ઝાડી હોય ત્યાં બીજા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે. વરસાદનું પાણી ડુંગરોમાં ખાડા અને બીણામાં ભરાઈ રહી થીમે થીમે વહે છે. પાણીના આવા પ્રવાહને **નદી** કહે છે. નદી હંમેશાં નીચી જમીન તરફ વહે છે, અને બીજી નદીને, સરોવરને કે દરીઆને મળે છે. આમાસામાં નદીઓ પાણીથી ભરેલી હોય છે, પણ બીજી ઋતુમાં તેમાં આશુ પાણી હોય છે. પોતાના માર્ગમાં માટી, કચરો વગેરે જે કંઈ આવે તેને નદી દરીઆમાં ખેંચી જાય છે. નદીનું પાણી નાહવાધોવાના તથા પીવાના કામમાં આવે છે. કોઈ નદીનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં પણ લેવાય છે. નદીમાંથી મોટી નીકા વાટે ખેતરમાં પાણી લઈ જવામાં આવે છે. આવી નીકાને **નહેરો** કહે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આવી નહેર છે. આમાસામાં કાંઠાની જમીન પર નદીનું પાણી ફરી વળે છે, અને ત્યાં કચરો વગેરે લાવીને નાખે છે, આ કારણથી કાંઠાની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ હોય છે. આવી કાંઠાની જમીન **ભાડાની** જમીન કહેવાય છે. ભાડાની જમીનમાં તમાકુ, શેરડી, વગેરે ફીમતી પાક થાય છે. કોઈ કોઈ મોટી નદીઓમાં હોડીઓ ને વહાણો ફરી શકે છે, ને એ રીતે વંપારને માટે પણ નદીઓ ઉપયોગી થાય છે.

નદી જ્યાંથી નીકળતી હોય, તે તેનું **મૂળ** અને દરીઆને મળતી હોય ત્યાં આગળનો ભાગ તે **મુખ** કહેવાય છે. મુખ તરફ મોં કરીને ઉભા રહીએ તો **જમણા હાથ** તરફનો **જમણો કિનારો**, અને ડાબા હાથ તરફનો **ડાબો કિનારો** કહેવાય છે. અમદાવાદ શહેર સાગરમતી નદીના ડાબા

કિનારા પર આવેલું છે. નદીના બંને કિનારાની વચ્ચેના ભાગને
પટ કહેવાય.

ગુજરાતની નદીઓ:—

૧. નર્મદા (૬૦૦ માઇલ+)—વિંધ્યાચળ પર્વતના અ-
મરકંટક શિખરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.
ગુજરાતની બધી નદીઓ કરતાં આ નદી મોટી છે. એમાં
સુરપાણુ નામનો ધોધ* છે. નર્મદા નદીનું બીજું નામ
રેવાજી છે. હિંદુ લોકો એને પવિત્ર માને છે, અને ઘણા
લોકો તેમાં નાહવા તથા પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા નદી પરના
ચાણોદ ગામે જાય છે. આ નદી મુખ આગળ પહોળી ને ઉંડી
છે, તેથી તેમાં કેટલાક ભાગ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. ભરૂચ,
શુકલતીર્થ ને ચાણોદ વગેરે સ્થળો તેના પર આવેલાં છે.

૨. તાપી:—(૪૫૦) સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી
ખંભાતના અખાતને મળે છે. નર્મદા નદીની પેઠે આ
નદી પણ પવિત્ર મનાય છે, ને તેમાં વહાણો ફરી શકે છે.
તેના પર સુરત નામનું મોટું શહેર આવેલું છે.

૩. સારખમતી:—(૧૫૦) અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી
નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. સાદરા અને અમદા-
વાદ એના પર આવેલાં મુખ્ય શહેર છે.

૪. મહી:—(૨૨૫) વાંસવાડાના ડુંગરમાંથી નીકળી
ખંભાતના અખાતને મળે છે. નદીનો પટ ઘણો પહોળો
હોવાથી તે મહીસાગરના નામથી ઓળખાય છે.

+ આ આંકડા ગોખાવવાના નથી, પણ નદીઓની એક બીજા
સાથે સરખામણી કરવા માટે છે.

* ઘણે ઉંચેથી પડતા પાણીને ધોધ કહે છે.

૫. બનાસ:-આણુ પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. આ નદી બીજી નદીને કે દરીઆને મળતી નથી, તેથી તે કુંવારી કહેવાય છે.

૬. સરસ્વતી:-આણુ પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. આ નદી પણ કુંવારી નદી કહેવાય છે. નર્મદા અને તાપી નદીની પેઠે આ નદીને પણ હિંદુ લોકો પવિત્ર ગણે છે, અને ત્યાં નાહવા માટે તથા માતૃશ્રાદ્ધ કરવા માટે એના પર આવેલા સિદ્ધપુર ગામે જાય છે.

૭. ભાદર:-આ નદી કાઠિઆવાડમાં આવેલી છે. ચોટીલા પહાડમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

આ સિવાય વાત્રક, મેશ્વો, શેઠી, હાથમતી, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, શેત્રુંજી, મચ્છુ, આજી વગેરે ઘણી નદીઓ આપણા પ્રાંતમાં આવેલી છે.

ડુંગર અને દરીઆ વચ્ચે બહુ અંતર ન હોવાને લીધે કાઠિઆવાડની નદીઓ ઘણી ટુંકી છે.

પાઠ ૫ મો—વરસાદ અને હવા.

વરસાદ:-

સુરજના તાપથી પાણીની વરાળ થઈ ઉઠે ચઢે છે, અને તેનાં વાદળાં બંધાય છે. આ પ્રમાણે હુંમેશાં થયાજ કરે છે. વાદળાં ઠંડાં પડે છે એટલે વરસાદ પડે છે. આ આગત તમે આગળ શીખી ગયા છો. વનસ્પતિ અને પર્વતો વાદળાં ઠંડાં પાડવામાં ઘણી મદદ કરે છે. આ કારણથી જંગલોવાળા (ઝાડીવાળા) પ્રદેશમાં અને પર્વત ઉપર બીજા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ વરસે છે. વળી બીજા ભાગ કરતાં

દરીઆ પાસેના ભાગ પર વાદળાં વહેલાં આવે, ને ત્યાં ઉપર કઠ્યાં તેવાં તેને ઠંડાં કરનાર સાધન હોય, તો ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ પડે. રણમાં બીલકુલ ઝાડ હોતાં નથી, તેથી તથા રેતીના તપવાને લીધે ત્યાંની હવા ગરમ હોય છે, જેથી વાદળાં ઠંડાં થઈ શકતાં નથી. આ કારણથી રણમાં બહુજ થોડો વરસાદ પડે છે.

હવા:—

દરીઆ પાસેનાં ગામોમાં બીજા ભાગ કરતાં જરા ઠંડી રહે છે. કારણ કે દરીઆની એવી અસર છે, કે તે શિઆળામાં હવાને બહુ ઠંડી થવા ન દે, અને ઉનાળામાં બહુ ગરમ થવા ન દે. પણ દરીઆથી દૂરના ભાગની હવા શિઆળામાં ઠંડી ને ઉનાળામાં ગરમ રહે છે. દરીઆની પેઠે પર્વત પણ હવા પર અસર કરે છે. પર્વત પરની હવા ઠંડી હોય છે. રણમાંની રેતી તપવાને લીધે તેની તથા તેની પાસેના ભાગની હવા ગરમ રહે છે.

ગુજરાતનાં હવાપાણી:—

ગુજરાતની હવા સમઘાત ને તંદુરસ્ત છે. ટાઢ અને તાપ જે પ્રમાણે જોઈએ તે પ્રમાણે પડે છે. કાઠિઆવાડની દક્ષિણ તથા પૂર્વ તરફનો ભાગ, અને સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ દરીઆ નજીક હોવાને લીધે તેની હવા બીજા ભાગ કરતાં સમઘાત છે. કચ્છનું રણ નજીક આવેલું હોવાથી પાલણપુર એજંસિના પશ્ચિમ ભાગની હવા ગુજરાતના બીજા ભાગની હવા કરતાં વધારે ગરમ છે. ગીરના જંગલમાં અને સોનગઢ વ્યારાના જંગલમાં પુષ્કળ વરસાદને લીધે, તથા ઝાડોને લીધે, જમીનમાં ભેજ રહેવાથી હવા ભેજવાળી અને રોગિષ્ઠ છે.

પૂર્વ દિશાએ અને ઇશાન ખુણા તરફ જ્યાં પર્વતો છે, ત્યાં બીજા ભાગો કરતાં વધારે વરસાદ વરસે છે. બાકીના ભાગમાં ખેતીને માફક આવે તેટલો જરૂર જેટલો વરસાદ પડે છે. કાકિઆવાડના ગીર, ગીરનાર ને શેત્રુંજી ડુંગર દરીઆની પાસે હોવાને લીધે ત્યાં આગળ વધારે વરસાદ વરસે છે; પણ ડુંગરો પર વરસાદ પડી ગએલો હોવાથી ઋમ ઉત્તરે જઈએ તેમ ઓછો માલમ પડે છે. પાલણપુર એજંસિના પશ્ચિમ ભાગમાં પાસે રણ હોવાને લીધે બહુજ થોડો વરસાદ પડે છે.

જમીન અને પાક:—

ગુજરાતની જમીન એવી ક્ષણદ્રુપ છે, ને તેમાં એવા સારો પાક થાય છે કે તેને ‘વાડી’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને કાળી, ગોરાડુ, રેતાળ ને ભાઠાની આ ચાર જાતની જમીન મુખ્ય છે. તેમાં સામાન્ય રીતે બાજરી, બુવાર, ડાંગર, ઘઉં, કઠોળ, વગેરે અનાજ; તથા તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂ, અને ક્ષણ એવા પરચુરણ પાક પુષ્કળ થાય છે. નીચેના ભાગો તેના ખાસ પાકને માટે જાણીતા છે.

ચરોતર:—ખેડા જિલ્લાનો મહી અને શેઠી નદીની વચ્ચેનો ભાગ ઘણો ક્ષણદ્રુપ હોવાને લીધે, ચારોતર કે ચરોતર એટલે ઘણો સુંદર પ્રદેશ કહેવાય છે. તેમાં કપાસ વરિઆળી, તમાકુ ને જીરૂ બહુ પાકે છે. આ ભાગના નડિઆદ અને આણંદ સ્ટેશનેથી પુષ્કળ તમાકુ દેશાવર ચઢે છે.

કાનમ:—ભરૂચ જિલ્લો, તથા વડોદરા પાંતનો દક્ષિણ ભાગ કાનમ નામથી ઓળખાય છે. આ ભાગની જમીન કાળી છે, ને તેમાં કપાસ બહુ પાકે છે.

ભાલ:—ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ તથા ધંધુકા તાલુકો ભાલ કહેવાય છે. આ ભાગની જમીન કાળી છે, ને ત્યાં ઘઉં તથા કપાસનો પાક થાય છે.

દસકોશી:—અમદાવાદની આબુબાબુના ભાગને દસકોશી કહે છે. એમાં ડાંગરનો પાક ઘણો થાય છે.

સુરત જિલ્લો:—આ જિલ્લાની જમીન ખેડા જિલ્લાની જમીન જેવી ફળદ્રુપ છે. જુવાર, ડાંગર, શેરડી અને શાકભાજીના પાક ઉપરાંત કેરી અને ફળુસ વગેરે ફળો પણ બહુ થાય છે.

પંચમહાલ જિલ્લો:—આ જિલ્લાની ઘણી જમીન ડુંગરાળ છે. ત્યાં મકાઈ ને ચણાનો મુખ્ય પાક છે.

વઢીઆર:—સરસ્વતી અને સાબરમતીની વચ્ચેના ભાગને વઢીઆર કહે છે. જમીન સપાટ અને ઘાસચારાથી ભરપુર છે. જુવાર અને ઘીની પેદાશ સારી થાય છે.

બીજાં વનસ્પતિ:—

ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં, પંચમહાલમાં, કાઠિયાવાડમાંના ગીર વગેરે ડુંગરામાં, તથા તાપી ને નર્મદા નદી વચ્ચેના પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં જંગલો છે. તેમાં સાગ, સીસમ, મહુડા, ખેર અને વાંસનાં ઝાડ થાય છે. પંચમહાલમાં સાગ ને મહુડાનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. તે ઈમારતબાંધવાના કામમાં આવે છે. સુરત જિલ્લામાં આંબા, ફળુસ ને ખજૂરનાં ઝાડ, તથા ખેડા જિલ્લામાં આંબા અને રાયણનાં ઝાડો થાય છે. કાનમના ભાગમાં, ભાલમાં, તથા કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમાં ઝાડો સારાં ઊગતાં નથી. જંગલમાંથી જંગલી લોકો ગુંદર, લાખ, મીણુ અને મધ લાવી વેચે છે.

***ખનીજ:—**

પથર:—કાઠિઆવાડમાં પોરબંદર અને ડ્રાંગધ્રા પાસે, ગાયકવાડ તાબાના સંખેડા મહાલમાં, ને અમનગરમાં પથરની ખાણો છે.

અકીક:—આ પથર ઘણો ચળકતો અને સુશોભિત હોય છે. તેના મણકા, બટન, ને એરીંગ તથા વીંટીમાં જડવાનાં નંગ બનાવે છે. રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી તથા મહીકાંઠામાં માણુમ નદીને કાંઠેથી આ પથર જડે છે.

આરસપહાણુ:—આ પથર ઘણો કઠણુ, સુંવાળો અને કીમતી છે. ઉત્તરમાં આરાસુર પર્વતમાં, તથા ગાયકવાડ તાબાના સંખેડા મહાલના મોતીપરા આગળ આરસની ખાણો છે.

લોહું ને મેંગેનીઝ:—પંચમહાલના ડુંગરોમાંથી (પાવાગઢમાં) તથા ખર્ડા પર્વતમાંથી લોહું, અને પાવાગઢના ડુંગરમાંથી મેંગેનીઝ નીકળે છે. પણ તે અહીં શુદ્ધ કરવામાં આવતું નથી. તે ઇંગ્લાંડ જાય છે, ત્યાં તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે.

સુરોખાર:—રાધનપુર સંસ્થાનમાંથી આ જાતનો ખાર જડે છે.

મોતી:—કચ્છના અખાતમાંથી સાચાં મોતી નીકળે છે. આ મોતી કાલુ નામની એક જાતની માછલી બનાવે છે. માછલી છીપમાં રહે છે. મોતી કાઢી લીધા પછી છીપો બટન, ચપ્પુના હાથા, છત્રીના હાથા વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે.

* જમીનમાંથી નીકળે તે ખનીજ પદાર્થ કહેવાય.

મીકું:—વીરમગામ પાસે ખારાઘોડામાં કુવાના પાણીમાંથી મીકું પકવવામાં આવે છે. આ મીકું **વરાગડું મીકું** કહેવાય છે. કારણ કે તેના મોટા ગાંગડા હોય છે. ઘણે ભાગે આ મીકું આપણા પ્રાંતમાં વપરાય છે. સુરત જિલ્લામાં વલસાડ પાસે અને કાઠિઆવાડમાં દરીઆકિનારે દરીઆના પાણીમાંથી મીકું પકવવામાં આવે છે. આ મીકાને **ઘસીઈ મીકું** કહે છે. તે ભુકા જેવું હોય છે.

જનાવરો:—

બળદ, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ને ગધેડાં, આ જનાવરોને ખેડુત, ભરવાડ ને બીજા લોકો ઉછેરે છે. આ સિવાય હરણ, સાબર, સસલાં, ભુંડ, રોઝ અને શિઆળ જેવાં જંગલી પશુઓ; અને વાઘ, દીપડા ને વરૂ જેવાં શિકારી જનાવરો જંગલો ને પર્વત પર જોવામાં આવે છે. કાઠિઆવાડના ગીરના જંગલોમાં સિંહ થાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં સિંહ માત્ર અહીંજ જોવામાં આવે છે.

વસ્તી અને પહેરવેશ:—

ગુજરાત પ્રાંતની વસ્તી ૯૫,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી એ મુખ્ય જાતો છે.

હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી કોમ તેમના પહેરવેશ પરથી ઝટ ઓળખાઈ આવે છે. હિંદુઓમાં પશુ જુદી જુદી જ્ઞાતિના તથા જુદા જુદા ભાગના પહેરવેશમાં ફેર હોય છે.

જંગલોમાં લીલ લોકો જોવામાં આવે છે. **નાયકડા, કોળી** વગેરે તેમની ઘણી જાતો છે. આ લોકો બીજી જાતના લોકો કરતાં ઘણા પછાત પડતા છે.

કાઠિયાવાડ પહાડી પ્રદેશ હોવાને લીધે ત્યાંના લોકો મજબુત છે. તેઓ માથે ફેંટા બાંધે છે, તથા સુરવાળ ને બંડી પહેરે છે. આ લોકોની બોલી ગુજરાતના લોકોથી જુદી પડે છે. આ કારણથી કાઠિયાવાડના લોકો ઝટ ઓળખાઈ આવે છે.

જેડે આપેલાં ચિત્રો પરથી જુદી જુદી જાતના માણસોના દેખાવ તથા પહેરવેશ સંબંધી તમને સાફ જ્ઞાન મળશે.
ધંધો-ઉદ્યોગ:—

ગુજરાતની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે, અને વરસાદ પણ જોઈએ તે પ્રમાણે પડે છે, એટલે ખેતી ઘણી સારી થાય છે. આ કારણથી લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. અમદાવાદ અને વડોદરા જેવાં સ્થળોએ કાપડ વણવાની મિલોમાં તથા બીજાં કારખાનાંમાં હજારો માણસો મજૂરી કરે છે. ગામડાંમાં ઢેડ લોકો હાથથી કાપડ વણવાનું અને બીજા લોકો લોઢાનો, માટીનો, તથા રેશમનો સામાન બનાવવાનું કામ કરે છે.

આ ઉપરાંત અમદાવાદ અને સુરતમાં રેશમી કાપડ વણવાનું, તથા કસબી અને રેશમી ભરતકામ કરવાનું હુન્નરી કામ કરવામાં પણ કેટલાક માણસો રોકાયેલા છે. મધ્યમ વર્ગના લોકો વેપાર કરે છે. તેઓ વધારાની ચીજો બહાર મોકલવાનું તથા બીજી જરૂરની ચીજો બહારથી મંગાવી વેચવાનું કામ કરે છે.

વેપાર:—

એક લાગમાં થતો વધારાનો પાક કે વધારાની ચીજો બીજા લાગમાં મોકલીને, ત્યાંથી વધારાની તથા પોતાના

ભીલ

ગુજરાતી

કાઠિયાવાડી

પાટીદાર

સુરતી

પારસી

મુસલમાન

બહોરો

ઉપયોગની ચીજો અહીં લાવવામાં આવે છે. આપણા પ્રાંતમાં ખેતીની પેદાશ વધારે થાય છે. આથી અનાજ, કપાસ ને તમાકુ વગેરે ખેતીની પેદાશ; તથા લોહું ને મેંગેનીઝના પત્થરો પરદેશ ચઢે છે, અને ઘઉં, ચાખા, બાજરી વગેરે અનાજ, તથા કાપડ, ચંત્રો, ખાંડ, કાગળ, કાચ, દીવાસળી, સાગ વગેરે ઘણી ચીજો બહારથી લાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પ્રાંતની અંદર પણ જુદા જુદા ભાગોનો એક બીજા સાથે સારો વેપાર ચાલે છે. ભાલના ઘઉં, પંચમહાલનો ગોધરીઓ સાગ, સોનગઢ વ્યારાનો વલસાડી સાગ, તથા અમદાવાદનું રેશમી, સુતરાઉ અને કસબી કાપડ, આખા પ્રાંતમાં દરેક જગાએ જાય છે.

વેપારના માર્ગો:—

હાલમાં આગગાડી થવાથી વેપારની સારી સગવડ છે. જ્યારે આગગાડી નહોતી ત્યારે પગરસ્તેજ વેપાર ચાલતો. ગાડાં અને પોઠ વડે માલ એક જગાએથી બીજી જગાએ મોકલવામાં આવતો. પણ માલ બીજી જગાએ પહોંચતાં ઘણો વખત જતો હતો, અને રસ્તામાં ચોર લુટારાની બીક રહેતી. વળી હાલના જેવાં સારા રસ્તા પણ બાંધેલા નહોતા. આથી વેપાર જોઈએ તેવો ચાલતો નહોતો, પણ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી રેલવે બંધાય છે, અને આગગાડીથી માલ લાવવા લઈ જવામાં આવે છે. આથી થોડા વખતમાં, થોડે ખર્ચે અને કંઈ પણ બીક વગર માલની આવજા થઈ શકે છે.

જ્યાં રેલવે નથી ત્યાં કાચી સડકો બંધાવી છે. જેથી ગાડાં, પોઠ, કે ઊંટ વગેરેથી પણ વગર અડચણે વેપાર ચલાવી શકાય છે.

પ્રાંતના કેટલાક ભાગ નજીક દરીઓ આવેલો હોવાથી વહાણો ને આગબોટોથી-દરીઆ માર્ગે-પણ કેટલોક વેપાર ચાલે છે.

ગુજરાત પ્રાંતની મુખ્ય રેલવે:—

૧. મુંબઈ, વડોદરા અને મધ્ય હિંદુસ્તાન રેલવે:— આ રેલવે મુંબઈથી નીકળી સુરત, વડોદરા, નડીઆદ, અમદાવાદ ને વીરમગામ સુધી જાય છે. એના પાટા સાડાપાંચ ફુટ પહોળા છે, તેથી તે બ્રાડગેજ કે પહોળા માપની રેલવે કહેવાય છે. આ રેલવે બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવે (બીએ બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિઆ રેલવે) ના નામથી ઓળખાય છે.

૨. રજપુતાના માળવા રેલવે:—આ રેલવે અમદાવાદથી મેસાણા ને પાલણપુર થઈ ને રજપુતાનામાં જાય છે.

૩. ભાવનગર ગોંડળ રેલવે:—આ રેલવે કાઠિઆવાડમાં આવેલી છે. તે ભાવનગરથી ગોંડળ સુધી જાય છે.

આ સિવાય હલોઈ-ચાણોદ, આણંદ-ખંભાત, આણંદ-ગોધરા, ગોધરા-વડોદરા, ગોધરા-રતલામ, સુરત-નંદર-બાર, અમદાવાદ-પ્રાંતીજ, અમદાવાદ-ભાવનગર(ધોળકા થઈ ને) અને નડીઆદ-કુપડવંજ વગેરે ઘણી શાખા ગુજરાતમાં છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—

ગુજરાત પ્રાંતમાં ત્રણ પ્રકારનું રાજ્ય છે. (૧) અંગ્રેજી રાજ્ય, (૨) દેશીરાજ્ય, અને (૩) પરદેશી રાજ્ય.

૧. અંગ્રેજી રાજ્ય:—જેટલા ભાગમાં ખુદ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે, તે અંગ્રેજી રાજ્ય કહેવાય છે. અંગ્રેજી રાજ્યને ખાલસા મુલક પણ કહે છે. અંગ્રેજ લોકો અહીંથી ૫૦૦૦

માઇલ દૂર આવેલા ઇંગ્લાંડ નામે દેશના વતની છે. આ લોકો આશરે ૩૦૦ વરસ ઉપર આપણા દેશમાં વેપાર કરવા માટે આવ્યા હતા, અને તેમણે પોતાના બુદ્ધિબળ અને બહાદુરીથી રાજ્ય મેળવ્યું. હાલ આપણા પર **મહારાજ પાંચમા જ્યોર્જ** રાજ્ય કરે છે. તેઓ હિંદુસ્તાનના સર્વ રાજ્યોના ઉપરી છે. તેમની રાજધાની ઇંગ્લાંડ દેશના લંડન નામે શહેરમાં છે. ત્યાં રહીને પોતાના તરફથી નીમેલા અધિકારીઓ મારફતે તેઓ રાજ્ય ચલાવે છે. મહારાજ ૫,૦૦૦ માઇલ દૂર રહે છે, છતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા એવી ઉત્તમ છે કે લોકો ઘણા સુખી છે.

ગુજરાતના ખાલસા મુલકના પાંચ લાગ પાડી દરેકને **જિલ્લો** નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિલ્લાના ઉપરી અમલદાર **કલેક્ટર** કહેવાય છે. તે પોતાના જિલ્લાનું મહેસુલ એકઠું કરવાનું તથા કેટલાક ફાજદારી ગુનાનો ચુકાદો આપવાનું કામ કરે છે. ચુકાદાનું કામ કરતી વખતે તે ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. વળી મહેસુલ માફ કરવા કે મુલતવી રાખવા સંબંધી, રસ્તા સંબંધી, વગેરે લોકોની ફરિયાદો સાંભળી તેમની અડચણ દૂર કરવાનું કામ પણ તેમનું છે. જિલ્લાના તેના કદ પ્રમાણે પાંચ, સાત કે તેથી વધુ લાગ પાડી તે દરેકને તાલુકો નામ આપવામાં આવ્યું છે. તાલુકો નાનો હોય, તો તે મહાલ કહેવાય છે. તાલુકાના ઉપરીને **મામલતદાર**, ને મહાલના ઉપરીને **મહાલકારી** કહે છે. તેઓ પોતાના તાબાના લાગનું મહેસુલ એકઠું કરી કલેક્ટરને મોકલવાનું, નાના ગુનાનો ઇન્સાફ કરવાનું, તથા સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે

છે. ઇન્સાફ કરવાનું કામ કરે છે, તેથી તે **માજિસ્ટ્રેટ** પણ કહેવાય છે. તેમના હાથ નીચે એક બે ગામ વચ્ચે તલાટી હોય છે, તે મહેસુલ ઉઘરાવી તેમને પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. **મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરનાર આ ખાતું રેવન્યુખાતું કહેવાય છે.**

રેવન્યુખાતા સિવાય જિલ્લાનાં મુખ્ય કામોના નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

પોલીસખાતું:—ચોર લુંટારાને પકડવા, તથા ગુના થતા અટકાવવા માટેનું આ ખાતું છે. આખા જિલ્લાની પોલીસના કામ પર નજર રાખનાર પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ નામે અમલદાર છે. તેમના હાથ નીચે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર અને સબ ઇન્સ્પેક્ટર, તેમના હાથ નીચે જમાદાર (હેડ કોન્સ્ટેબલ), નાયક વગેરે નાના પોલીસ અમલદારો હોય છે. દરેક ગામમાં એક મુખી (પોલીસ પટેલ) હોય છે. તે પોતાના ગામમાં કંઈ ગુનો થાય તો પોતાના તાલુકાના સબ ઇન્સ્પેક્ટરને જાહેર કરે છે. આખા જિલ્લાના ફોજદારી ગુનાનો ચુકાદો આપવા માટે એક જડજ હોય છે.

દિવાની ખાતું:—લેણદેણના કજીઆ સાંભળી તેનો ચુકાદો આપવાનું કામ આ ખાતાનું છે. આ કામ કરવાને દરેક તાલુકામાં એક **મુન્સફ** નામે અધિકારી હોય છે.

કેળવણી ખાતું:—આ ખાતું છોકરાંને કેળવણી આપવાનું કામ કરે છે. આખા જિલ્લાની નિશાળો ઉપર દેખરેખ રાખનાર **ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર** નામના અમલદાર છે. તેમના કામમાં મદદ કરવાને તેમના હાથ નીચે **આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો** હોય છે.

બાંધકામ ખાતું—સરકારી મકાનો, બહાર રસ્તા વગેરે બંધાવવાનું તથા સમરાવવાનું કામ કરનાર ખાતું બાંધકામ ખાતું કહેવાય છે. આ ખાતાના જિલ્લાના ઉપરી ઇન્જનેર કહેવાય છે. તેમના હાથ નીચે દરેક તાલુકામાં એવરસીઅર હોય છે.

મુખાકારી ખાતું—લોકોને મફત દવા આપવાને તથા માંદા માણસોની માવજત કરવાને જિલ્લાના મુખ્ય ગામે એક સરકારી દવાખાનું હોય છે. દરેક તાલુકામાં પણ તેના મુખ્ય ગામે એવુંજ દવાખાનું હોય છે. તેમાં સરકારના નીમેલા દાકતરો દવા આપવાનું કામ કરે છે.

લોકલફંડ ખાતું—સરકાર જમીનનું જે મહેસુલ લે છે, તે ઉપરાંત દર રૂપીએ એક આના પ્રમાણે વધારો લઈ એક ફંડ ઉભું કરવામાં આવે છે, તેને લોકલફંડ કહે છે. આ પૈસા લોકોના સુખને વાસ્તે જેમકે, કૂવા, તળાવ, રસ્તા વગેરે બંધાવવામાં તથા કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે. ખાતાનો વહોવટ લોકલબોર્ડ નામનું મંડળ કરે છે. આ મંડળ લોકોના ચુંટી કાઢેલા તથા સરકારના નીમેલા માણસોનું બનેલું હોય છે. કોઈ ગામે નિશાળ ઉઘડાવવી કે બંધ કરવી, રસ્તા બંધાવવા વગેરે કામકાજ આ મંડળ કરે છે. દરેક તાલુકામાં આવું મંડળ હોય છે, તે તાલુકા લોકલ બોર્ડ કહેવાય છે. આખા જિલ્લા માટેનું આવું મંડળ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ કહેવાય છે. દરેક બોર્ડ પોતાનામાંના એકને પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢે છે. તે પ્રમુખની દેખરેખ હેઠળ મંડળ કામકાજ કરે છે.

પોસ્ટ ખાતું—કાગળો, બેંગીઓ તથા પૈસા એક

જગાએથી બીજી જગાએ મોકલવાનું કામ પોસ્ટખાતું કરે છે. આ ખાતા સાથે સંબંધ ધરાવતું એક સેવિંગ બેંક નામનું ખાતું છે. એમાં ગમે તે માણસ પૈસા મૂકી શકે, અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછા લઈ શકે એવી ગોઠવણ હોય છે. ગરીબ લોકોને આ ખાતું બહુ ઉપયોગી છે. બે, ચાર કે તેથી વધુ ગામ વચ્ચે એક પોસ્ટ ઓફિસ હોય છે. તેનું કામ કરનાર પોસ્ટ માસ્ટર કહેવાય છે. સળ પોસ્ટ માસ્ટરના ઉપરી પોસ્ટ માસ્ટર હોય છે, અને પોસ્ટ માસ્ટરના ઉપરી પોસ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર છે. પોસ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર આખા જિલ્લાના પોસ્ટ ખાતાના ઉપરી છે.

આ સિવાય આખકારી ખાતું, જંગલખાતું, શીતળા ખાતું વગેરે નાનાંમોટાં ઘણાં ખાતાં છે.

૨. દેશી રાજ્ય:—જે લાગ પર આપણા દેશના રાજ્યોનું રાજ્ય છે, તે દેશી રાજ્ય કહેવાય છે. ગુજરાતમાં રજપુત, મરેઠા, મુસલમાન, પાટીદાર ને કોળી જાતના દેશી રાજ્યો છે. નાના રાજ્યના હિંદુ રાજ દરબાર કે ઠાકોર કહેવાય છે. આ બધાં રાજ્યો થોડે કે ઘણે અંશે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નીચે છે. રાજ્યની મોટાઈ ને લાયકાત પ્રમાણે દેશી રાજ્યોના પહેલો, બીજો એવા વર્ગ પાડી તેમને ઓછીવત્તી સત્તા આપેલી હોય છે. એ સત્તા મુજબ તેઓ પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય ચલાવે છે. દેશી રાજ્યોમાં સારું રાજ્ય ચાલે તે માટે તેમના પર નજર રાખવાને ઘણાં રાજ્યો વચ્ચે એક અમલદાર નીમ્નો હોય છે. તે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. આ એજન્ટો રાજ્યોને સલાહ આપે છે, અને રાજ્યો રાજ્યમાં

સારો ખંદોખસ્ત રાખે છે કે નહિ, તેની દેખરેખ રાખે છે. એ ઉપરાંત તેઓ રાજરજવાડામાંથી ખંડણી વસુલ કરી ગાયકવાડ, અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરે છે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવરને મૂકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે, અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તે પતાવે છે. પોલિટિકલ એજન્ટ ઘણે ભાગે યુરોપિઅન હોય છે. પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખનીચેના દેશી રાજ્યોના રામૂહને એજંસિ કહે છે. એજંસિ નાની હોય તો જુદો અધિકારી ન નીમતાં પાસેના કલેક્ટરને એજન્ટ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે છે. રૈવાડાંઠા અને સુરત એજંસિના એજન્ટ તરીકેનું કામ અનુક્રમે પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

*પહેલા અને બીજા વર્ગનાં દેશી રાજ્યો સિવાય બાકીનાં રાજ્યોમાં લેણદેણ સંબંધી કજીઆ, તથા મારામારીના કજીઆની અપીલો સંભળવાનું, બીજા રાજ્યો સાથેની તકરારનો નિકાલ કરવાનું, તથા સુલેહશાંતિ જાળવવાનું સઘળું કામ પોલિટિકલ એજન્ટ કરે છે. વળી પોલિસના ઉપરી તરીકેનું કામ પણ તેમનુંજ છે.

* પહેલા અને બીજા વર્ગના રાજ્યોને પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય ચલાવવાની પુરી સત્તા છે. તેઓ પોતાના રાજ્યમાં મોતની સજા અને ગમે તે ભારે રકમના દાવાનો નિકાલ કરી શકે છે, (બીજાં રાજ્યોમાં તેમના દરજ્જા પ્રમાણે હક આપેલા હોય છે.) રાજ્યો રાજ્યનું કામ કરવાને કારભારી કે દિવાન નીમે છે. તે રાજના હુકમથી તેમની વતીનું સઘળું કામ કરે છે.

ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય વડોદરાનું છે. તેના પર દેખરેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક જુદાજ અમલદાર નીમેલા છે, તે રેસિડેન્ટ કહેવાય છે. તેમને માત્ર આ રાજ્ય પરજ દેખરેખ રાખવાની છે. વડોદરા સિવાય ગુજરાતમાં બીજી ખંભાતનું સંસ્થાન છે. તેના એજન્ટ તરીકેનું કામ ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

૩. પરદેશી રાજ્ય:—જે મુલક પર અંગ્રેજ સરકારનું કે દેશી રાજાઓનું રાજ્ય નથી, તે પરદેશી રાજ્ય કહેવાય છે. આનું રાજ્ય દીવ અને દમણ આ બે જગાએ છે. ત્યાં વિભાગતથી થોડે દૂર આવેલા પોર્ટુગલ દેશના પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય છે. પોર્ટુગીઝ લોકો ફીરંગી પણ કહેવાય છે.

ગુજરાત પ્રાંતના જેટલા ભાગ પર અંગ્રેજ સરકારની સત્તા છે, તે સઘળા પર દેખરેખ રાખવાને એક અમલદાર નીમેલા છે. તે અમલદાર કમિશનર કહેવાય છે. કમિશનર સાહેબના હાથ નીચેના મુલકને વિભાગ કહે છે. આપણા વિભાગ સિંધ વિભાગ બાદ કરતાં આખા મુંબઈ ઈલાકાની ઉત્તરે આવેલો હોવાથી ઉત્તર વિભાગ કહેવાય છે. વડોદરા રાજ્ય તથા કાઠિઆવાડ અને પાલણપુર એજંસિ સિવાયનો આખો ગુજરાત પ્રાંત, તથા થાણા જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં ગણાય છે.

કમિશનર સિવાય વિભાગનાં મુખ્ય ખાતાં પર દેખરેખ રાખવાને બીજા મુખ્ય અધિકારીઓ પણ છે. નીચે જણાવેલા અધિકારીઓ તેની સામે જણાવેલા ખાતાના ઉપરી છે.

અધિકારીનું નામ.

૧. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર.
૨. વડા ઇંજનેર.
૩. હેપ્પુટિ કમિશનર.
૪. પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ.

ખાતાનું નામ.

- કેળવણી ખાતું.
- ખાંધકામ ખાતું.
- સુખાકારી ખાતું.
- પોસ્ટ ખાતું.

ગુજરાતના રાજકીય વિભાગ:—**જિલ્લા.**

૧. અમદાવાદ જિલ્લો.
૨. ખેડા જિલ્લો.
૩. ભરૂચ જિલ્લો.
૪. સુરત જિલ્લો.
૫. પંચમહાલ જિલ્લો.

એજંસિઓ.

૧. પાલણપુર એજંસિ.
૨. મહીકાંઠા એજંસિ.
૩. રેવાકાંઠા એજંસિ.
૪. સુરત એજંસિ.
૫. કાઠિઆવાડ એજંસિ.

સંસ્થાન.

(૧). વરોધરા સંસ્થાન, અને (૨) ખંભાત સંસ્થાન.

અમદાવાદ જિલ્લો.

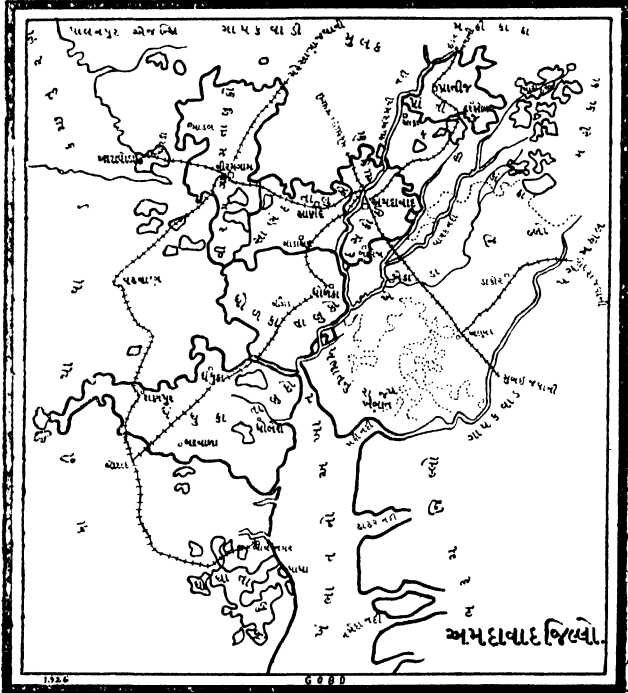
સીમા:—ઉત્તરે ગાયકવાડી મુલક ને મહીકાંઠા એજંસિ, દક્ષિણે ભાવનગરનું રાજ્ય, પૂર્વે ખંભાતનો અખાત ખંભાતનું રાજ્ય ને ખેડા જિલ્લો, તથા પશ્ચિમે કચ્છનું રણ ને કાઠિઆવાડ એજંસિ છે.

નદીઓ:—સાબરમતી, ખારી, મેશ્વો, વાત્રક, માળુમ, ભાદર, લોગાવો ને હાથમતી.

સરોવર:—નળ સરોવર. આ સરોવરનું પાણી ખાંડે છે.

હવાપાણી:—દરીઓ પાસે ન હોવાને લીધે ઉત્તર વિભાગના બીજા જિલ્લા કરતાં અહીં તાપ તેમ ટાઢ અતિશય પડે છે. ઘોઘા તરફ દરીઓ નજીક હોવાથી તાપ ઓછો લાગે છે.

જમીન અને પાક:—અમદાવાદ જિલ્લો બધો એક જથ્થે આવેલો નથી. બીજાં દેશી રાજ્યોને લીધે તે ઘણું ભાગે વહેંચાઈ ગયો છે. આખા જિલ્લાના કુદરતી ત્રણ વિભાગ

થઈ શકે. પહેલો પ્રાંતીજ ને મોડાસાનો પહાડી પ્રદેશ. તેમાં ડુંગરાળ ને રેતાળ જમીન છે. બીજો મધ્ય વિભાગ. એમાં વીરમગામ, દસકોઈ, ધોળકા, ને ધંધુકા તાલુકાનો

તથા સાણુંદ મહાલનો સમાવેશ થાય છે. એના પૂર્વ ભાગમાં ધોળી રેતાળ, ને પશ્ચિમ ભાગમાં કાળી માટીની જમીન છે. ત્રીજો વિભાગ ઘોઘા તાલુકાનો છે. એમાં કાળી ડુંગરાળ જમીન છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લાની જમીન બે ભતની છે. પશ્ચિમ ભાગમાં કાળી અને પૂર્વ ભાગમાં ગોરાડુ. તેમાં બાજરી, ડાંગર, જુવાર, કઠોળ, વાલ અને કપાસ પાકે છે. ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ અને ધંધુકા તાલુકાનો પૂર્વ ભાગ ભાલ કહેવાય છે. તેમાં ઘઉં સારા થાય છે.

વસ્તી:—૮,૯૦,૯૧૧ માણસની છે.

તાલુકા:—(૧) ઉત્તરદસકોઈ, (૨) દક્ષિણદસકોઈ, (૩) વીરમગામ, (૪) પ્રાંતીજ, (૫) ધોળકા, ને (૬) ધંધુકા.

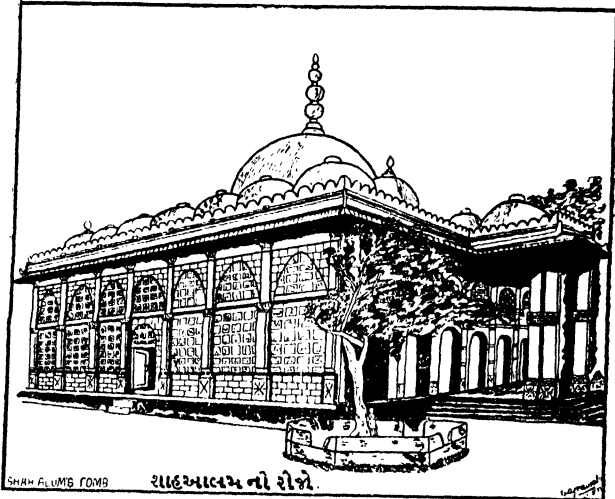
પેટામહાલ—(૧) સાણુંદ, (૨) મોડાસા, ને (૩) ઘોઘા.

બાણુવા લાયક સ્થળ:—

અમદાવાદ—*(૨,૭૪,૦૭) ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી મોટામાં મોટું અને વેપારમાં આગળ પડતું શહેર છે. અહમદશાહ બાદશાહે વસાવેલું હોવાથી અહમદાબાદ કે અમદાવાદ એવું નામ પડ્યું છે. અસલથી ગુજરાતની રાજધાની અહીં હોવાથી તથા હાલ પણ ઉત્તર વિભાગની રાજધાનીનું શહેર હોવાથી એને રાજનગર પણ કહે છે. શહેરને ફરતો કોટ છે. જુમામસીદ, ભદ્રનો કિલ્લો, શાહ-

* કૌંસમાં મૂકેલા આંકડા વસ્તીના છે. તે નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે છે. એ આંકડા ગોખાવવાના નથી; માત્ર શહેરોની એક બીજા સાથે સરખામણી કરવા માટેજ છે.

આલમનો રોજો, સીદી સૈયદની મસીદ, દાદાહરિની વાવ, માતરભવાનીની વાવ, કાંકરીઉં અને ચંડોળા તળાવ વગેરે જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. સુતરાઉ કાપડ વણવાનાં;દીવાસળી, કાગળ તથા ખરફ બનાવવાનાં વગેરે ઘણી જાતનાં કારખાનાં આ શહેરમાં છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ રેશમી

શાહઆલમની રોજો.

સુતરાઉ ને કસળી કાપડ વણવાનો હોવાથી એમ કહેવાય છે, કે “અમદાવાદ ત્રણ તાર ઉપર જીવે છે.”

વીરમગામ-(૨૬,૨૬૨) વીરમગામ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. શહેરને ફરતો પાંચ દરવાજાવાળો કોટ છે. અનાજ અને રૂના વેપારને માટે જાણીતું છે. શહેરમાં કપાસ લોઢવાનાં કારખાનાં, કાપડ વણવાનાં કારખાનાં, તથા સિ-

હિરાજની મા **મીનલદેવી**એ બંધાવેલાં **મીનલસર** કે **મુનસર** અને **ગંગાસર** એ બે તળાવો વગેરે જોવા લાયક છે.

ધોળકા—(૧૨,૫૧૩) ધોળકા તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. જ્યાં પાંડવો છુપા રહ્યા હતા, તે વૈરાટ નગર અસલ આ શહેરની જગાએ હતું એમ લોકો માને છે. સિદ્ધરાજની મા **મીનલદેવી**એ બંધાવેલું મલાવ તળાવ, તથા **ખાન** નામના મુસલમાને બંધાવેલું **ખાન** તળાવ એ જોવા લાયક જગાઓ છે. અહીંથી દાડમ, જમરૂખ, સૂંઠ વગેરે બહાર ગામ બાય છે.

સરખેજ—આ ગામ ઉત્તર દસકોઈ તાલુકામાં આવેલું છે. ત્યાં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહના દોસ્ત શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષની કબર અને રોજો છે. એ આશરે સાડાચારસો વરસ ઉપર બંધાયો છે. ગુજરાતનો બાદશાહ મહંમૂદ બેગડો અહીં ઘણી વાર રહેવા આવતો. તેણે એ રોજ પાસે એક તળાવ અને મહેલબંધાવ્યાં હતાં. તે હાલ લાંગીતૂટી હાલતમાં છે. અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષની કબર પાસે મહંમૂદ બેગડાની અને તેની બેગમની કબરો છે. એ કબરોની કેતરણી ઘણી ઉમદા છે.

ખારાધોડા—વીરમગામ તાલુકામાં આ ગામ આવેલું છે. અહીં કુવાના પાણીથી સરકારની દેખરેખ હેઠળ મીકું પકવવામાં આવે છે. એ મીકું વરાગડું કહેવાય છે. પ્રથમ અહીં ખારોપાટ હતો, અને ઝાડપાન કંઈ હતાં નહિ, પણ હાલ કેટલાંક ઝાડ ઉછેર્યા છે. કુવાનું પાણી ખારૂં હોવાથી લોકો તળાવનું પાણી પીવાના કામમાં લે છે.

વૌઠા—ધોળકા તાલુકામાં ધોળકા ગામથી અગ્નિ

ખુણામાં વૌઠા આવેલું છે. અહીં સાત નદીઓ એકઠી થાય છે. કારતકી પુનેમે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે.

ઘોઘા—(૪,૧૮૬) ઘોઘા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. અહીં સરકારી નિશાળો, કચેરીઓ, ખ્રિસ્તી મિશન ખાતું અને તેમની નિશાળો વગેરે મકાનો છે. ખંભાતના અખાત પર બંદર છે, અને તે વહાણો લાંગરવાને આખું વર્ષ અનુકૂળ છે. અહીંથી ઇશાને એક દીવાદાંડી છે, તે ૧૦ માઈલ દૂરથી દેખાય છે.

આ સિવાય ધંધુકા, વટવા, પીરાણા, અડાલજ વગેરે બહુવા લાયક ગામ છે. વટવા અને પીરાણામાં રોબ તથા અડાલજની વાવ જોવા લાયક છે.

ખેડા જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે મહીકાંઠા એજંસિ, અમદાવાદ જિલ્લો અને વડોદરા સંસ્થાનનું દહેગામ પરગણું છે. પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી, તથા પશ્ચિમે સાબરમતી નદી આવેલી છે.

નદીઓ:—સાબરમતી, મહી, વાત્રક, મેશ્વો, શેઠી, ખારી અને મહોર.

જમીન અને પાક:—જિલ્લાની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાની જમીન ટેકરાટેકરીવાળી છે. ઇશાન સરહદની જમીન કાળી છે, અને તે પડતર રહેવાથી ત્યાં મોટું ઘાસનું બીડ છે. આ લાગ માળ નામથી ઓળખાય છે. માળમાં જિલ્લાના જુદા જુદા ભાગમાંથી ઘણા લોકો ખેતી કરવા માટે ગએલા છે, અને ડાંગર તથા કપાસ પકવે છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ ક્યારીની કાળી જમીન છે, તેમાં ડાંગર ને ઘઉંનો પાક થાય છે. જિલ્લાના મધ્ય ભાગની જમીન

ગોરાડુ છે અને તે કળદ્રૂપ છે. આ ભાગ ચરૌતરના ના-
મથી ઓળખાય છે. તેમાં તમાકુ, વરિયાળી ને જીરું, તથા
ખાજરી, કઠોળ, તલ વગેરે અનાજ પાકે છે. ચરૌતર ઝાડ-
પાનથી ભરપુર હોઈ ખાગ જેવો સુંદર છે.

વસ્તી:—૭,૧૦,૯૮૨ માણસની છે.

તાલુકા:—(૧)કપડવણજ, (૨)ઠાસરા, (૩)નડિઆદ,
(૪)મહેમદાવાદ, (૫)માતર, (૬)આણંદ, ને (૭)બોરસદ.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

નડિઆદ—(૩૧,૬૩૬) ખેડા જિલ્લામાં સૌથી મોટું ને વેપારમાં આગળ પડતું શહેર છે. શહેરમાં સરકારી કચેરીઓ, હાઈસ્કૂલ, સંતરામનું મંદિર વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે. શહેર બહાર પશ્ચિમ દિશાએ મિશન ખાતા તરફથી ચાલતું દવાખાનું છે, ત્યાં ઘણે દૂરથી લોકો દવા કરાવવા સારૂ આવે છે.

મહેમદાવાદ—(૬,૨૩૮) ગુજરાતના બાદશાહ મહંમૂદ ખેગડાએ આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી શહેરનું નામ મહેમદાવાદ રાખ્યું હતું. મહંમૂદ શાહે બંધાવેલો **ભમરીઓ કુવો** અને રોજરોજ નામથી ઓળખાતી કબરો જોવા લાયક છે. ભમરીઆ કુવામાં ચારે બાજુએ લોંચરાં છે, ને તેમાં ઉતરવાને પગથીયાં છે. એમ કહેવાય છે કે આ કુવામાંથી એક લોંચરું ઠેઠ અમદાવાદ સુધી જતું હતું, પણ હાલ સરકારે તે પુરાવી નાખ્યું છે. વળી મહંમૂદશાહે **વાત્રક નદી** પર બે મહેલ બંધાવ્યા હતા, જે **ચાંદા સુરજના** નામથી જાણીતા છે. હાલમાં તો તે પડી ગયા છે, પણ તેમની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે.

ખેડા—(૮,૨૭૭) જિલ્લાની રાજધાનીનું શહેર **વાત્રક** અને **શેઠી** નદીના સંગમ પર આવેલું છે. કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર વગેરે જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારીઓ અહીં રહે છે. અસલ અહીં લશ્કરી છાવણી તથા તોપખાનું રાખવામાં આવતું, પણ હાલ તો છાવણી **ડીસે** લઈ જવામાં આવી છે, તેથી કાંપમાં છુટાં છવાયાં ખાલી મકાનોજ માત્ર છે.

***કપડવણજ—**(૧૪,૭૬૪) અસલના વખતમાં અહીં કાપડનો બહોળો વેપાર ચાલતો, તે પરથી ગામનું નામ કપડવણજ પડ્યું છે. અહીં વહોરા લોકની વસ્તી વધારે છે. અહીંના ઘણા વહોરાઓ મુંબઈમાં મોટા વેપારીઓ છે. ગામમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનો ધંધો ચાલે છે. તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ, પોસ્ટ ઓફિસ, દવાખાનું વગેરે મકાનો, સિદ્ધરાજે બંધાવેલો કુંડ અને વાવ, તથા ટાવર, એ જોવા લાયક જગાઓ છે.

લસુંદ્રા—કપડવણજ તાલુકામાં આવેલું છે. આ ગામની પાસે ટાઢા ઉના પાણીના દસ બાર કુંડ છે. તેમાંના પાણીમાં ગંધકની વાસ આવે છે, ને તે ચામડીનાં દરદોને ઘણું ફાયદાકારક છે.

ડાકોર—(૭,૯૯૦) ઠાસરા તાલુકામાં આવેલું છે. અહીં રણુછોડજીનું મોટું મંદિર છે. આસરે ૮૦૦ વર્ષ ઉપર બોડાણા નામનો ભક્ત દ્વારકાથી રણુછોડજીની મૂર્તિ અહીં લાવ્યો હતો. દરેક મહીનાની પુનેમે ત્યાં મેળો ભરાય છે. આસો અને કારતક મહીનાની પુનેમે ઘણા મોટા મેળા ભરાય છે, અને તે વખતે દેશપરદેશથી ઘણા હિંદુઓ ત્યાં દર્શન કરવા આવે છે. ગામમાં ગોમતી નામનું એક મોટું ને સુંદર તળાવ છે.

વડતાલ—નડિઆદ તાલુકામાં નડિઆદથી આસરે આઠેક માઈલ દૂર આ ગામ આવેલું છે. આ ગામ સ્વામિનારાયણ ધર્મના આચાર્યની ગાદીનું મથક હોવાથી ત્યાં

+ કેટલાક કહે છે કે એનું અસલ નામ કપટપુર હતું. વળી કેટલાક કબર પાંચ ઉપરથી કપડવણજ એવું નામ પડ્યું એમ પણ કહે છે.

મોઢું જોવા લાયક મંદિર છે. ત્યાં ચૈત્ર સૂદ નોમ (રામનવમી) અને કારતકી પુનેમે મેળો ભરાય છે.

આણંદ—(૧૧,૦૫૪) તાલુકાનું મુખ્ય ગામ તથા મોઢું જંકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશન પર સરકારી કચેરીઓ તથા પ્રેમચંદ રાયચંદની બંધાવેલી ધર્મશાળા જોવા લાયક છે.

આ સિવાય મહુધા, માતર, ઉમરેઠ વગેરે મોટાં ગામો છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

નામ પડવાનું કારણ—જિલ્લો પાંચ મહાલ કે પરગણાંનો બનેલો હોવાથી તેનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે.

સીમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રેવાકાંઠા એજંસિ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, તથા પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક અને મહી નદી છે.

પર્વત—પાવાગઢ.

નદી—મહી.

જમીન અને પાક—ગુજરાતના બીજા ભાગો કરતાં આ જિલ્લામાં વરસાદ વધારે પડે છે. રેવાકાંઠા એજંસિને લીધે આ જિલ્લાના બે ભાગ પડેલા છે. (૧) ઈશાન તરફનો, ને (૨) નૈર્ઋત્ય તરફનો.

ઈશાન ભાગ ટેકરાટેકરીવાળો મુલક છે. નૈર્ઋત્ય ભાગની જમીન ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા તરફ ઉંચી નીચી એટલે બાડા-ટેકરાવાળી છે; પણ તેના મધ્ય ભાગની જમીન સપાટ અને સારી ફળદ્રુપ છે. જિલ્લાની જમીન મુખ્યત્વે કડીને બે ભાગની છે. કાળી અને ગોરાડુ. કાળી જમીનમાં

* જ્યાં આગગાડીના રસ્તા મળે છે, તે જગા જંકશન કહેવાય છે.

ઓળખાતો સાગ, તથા મહુડાનાં લાકડાં આ જિલ્લામાંથી આખા પ્રાંતમાં જાય છે.

ખનીજ:—જિલ્લો ટેકરાટેકરીવાળો હોવાથી ખીજ જિલ્લા કરતાં અહીં ખનીજ વધારે નીકળે છે. હાલોલ પાસેની ટેકરીઓમાંથી લોઢું અને મેંગેનીઝ નીકળે છે. તે ખોદી કાઢવાનું કામ નાર્કોટ સંસ્થાનના શિવરાજપુર ગામ પાસે એક યુરોપિઅન કંપની કરે છે.

વસ્તી:—૩,૭૪,૮૬૦ માણસની છે. બીલ, નાયકડા કોળી વગેરે જંગલી લોકોની આ જિલ્લામાં ઘણી વસ્તી છે.

તાલુકા:—(૧) ગોધરા, (૨) હાલોલ, અને (૩) હાલોલ.

મહાલ:—(૧) ઝાલોલ અને (૨) હાલોલ.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

ગોધરા—(૨૬,૬૭૯) પંચમહાલ જિલ્લાના કલેક્ટરનું સદર સ્ટેશન છે. શહેરની પાસે ‘ગોદ્રક’ કે ‘ગોધરક’ નામનું તળાવ છે, તે પરથી તેનું નામ ગોધરા પડ્યું છે. ઇમારતી અને બાવળનાં લાકડાંના વેપારનું મુખ્ય મથક છે. શહેરમાં સરકારી કચેરીઓ, દવાખાનું, હાઈસ્કૂલ અને તેની સાથેની બોર્ડિંગ, તથા મુસાફરી અંગલો વગેરે મકાનો આવેલાં છે.

ચાંપાનેર—આ શહેર હાલોલ તાલુકામાં આવેલું છે. વનરાજ આવડાના ચાંપા નામના પ્રધાને વસાવ્યું હતું, તેથી ચાંપાનેર નામ પડ્યું છે. પતાઈ રાવળ નામના હિંદુ રાજા પાસેથી મહંમૂદ બેગડાએ એ શહેર જીતી લઈ ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી હતી, અને તેને કિલ્લા, મહેલો, મસીદો ને

આગથી શોભાવ્યું હતું. હાલ તો પ્રાચીન મકાનોનાં ખંડેરા, અને થોડાં આછાં આછાં ઘર સિવાય ત્યાં બીજું કંઈ નથી.

પાવાગઢ—ગુજરાતનાં જોવા લાયક સ્થળોમાંનું આ સ્થળ મુખ્ય છે. આ પર્વત પંચમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે હાલોલ મહાલમાં આવેલો છે. આંપાનેરના કોટ પાસેથી એના પર ચડવાનો રસ્તો આવેલો છે. તળેટીથી ટોચ પર જ્યાં કાળકા માતાનું દહેરું આવેલું છે, ત્યાં સુધીનું અંતર લગભગ ત્રણ માઇલ છે. પર્વત પરનો ડુંગરી કિલ્લો ખાસ જોવા જેવો છે. આ કિલ્લો જોવાથી આપણા દેશની પ્રાચીન કારીગરીનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. પર્વત પર કિલ્લા સિવાય રાણીઓને શિકારી રમત જોવા માટે બાંધેલો સાત માળવાળો મહેલ, **આપરાઝવેરી**નો મહેલ, નાગર હવેલી, માંચી હવેલી, મકાઈ કોઠાર, નવલખ કોઠાર, દૂધીડં તળાવ, નેન લોકોનાં દહેરાં અને કાળકા માતાનું દહેરું એ જોવા લાયક જગાઓ છે.

દાહોદ—(૧૬,૨૭૬) દાહોદ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. માળવા અને ગુજરાત આ બે લાગની સરહદ પર આવેલું હોવાથી દોહદ કે દાહોદ એવું નામ પડ્યું છે. અહીં ઐ-રંગજેભ બાદશાહનો જન્મ થયો હતો. તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ, મુસાફરી બંગલો વગેરે મકાનો આવેલાં છે. શહેરની નજીકમાં છાબ નામનું તળાવ છે. એમ કહેવાય છે કે અસલના વખતમાં થઈ ગયેલા દધિચી* નામના ઋષિ અહીં થઈ ગયા છે. તેમના નામ

* દધિચી ઋષિ વિષે એમ કહેવાય છે, કે અસલના વખતમાં વૃત્રાસુર નામનો રાક્ષસ દેવોને બહુ પીડતો. આથી દેવો તથા તેમના

પરની દધિમતિ નામની નદી તથા દ્વિધેશ્વર મહાદેવનું દહેરું, આ બે જગાઓ આવેલી છે. હાલ તો દહેરાનાં માત્ર બેરેજ છે.

હાલોલ—(૩,૮૧૦) હાલોલ નામના પેટામહાલનું મુખ્ય શહેર છે. પહેલાં એ ચાંપાનેરનું પડું હતું. અહીં હાલુર નામના એક સુથારે સુંદર બાગ બનાવ્યો હતો, તેની ચાદગીરીમાં તેનું નામ હાલોલ પાડવામાં આવ્યું છે. એના નૈઋત્ય કોણમાં અર્ધો માઈલ છેટે ચંદ્રકળા વાવ (મહેમદાવાદમાં ભમરીઓ કુવો છે તેવી) તથા ઇશાન કોણમાં એક મોટો હોજ આવેલો છે.

ડુવા—ગોધરા તાલુકાનું ગામ છે. ત્યાં ઉના પાણીના કુંડ છે.

કાલોલ તથા ઝાલોલ અનુક્રમે કાલોલ તાલુકો અને ઝાલોલ મહાલનાં મુખ્ય ગામો છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

સીમા—ઉત્તરે મહી નદી, દક્ષિણે સુરત જિલ્લો, પૂર્વે બડોદરાનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત આવેલો છે.

રાજા ઇંદ્ર તેના ત્રાસથી બચવાનો ઉપાય પૂછવા વિષ્ણુ ભગવાન પાસે ગયા. વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું, કે જો દધિચી ઋષિનાં હાડકાંનું હથિયાર બનાવીને રાક્ષસને મારવામાં આવે તો તે મરે. આથી બધા દેવો ઋષિ પાસે આવ્યા. ઋષિ તેમના આવવાનું કારણ સમજી ગયા, અને “ આ મારો દેહ શા કામનો છે” એમ કહી તેમણે પોતાના શરીરમાંથી હાડકાં કાઢી આપ્યાં એટલે ઋષિ મરી ગયા. દેવોએ હાડકાંનું હથિયાર બનાવી વૃત્રાસુરને માર્યો ને સુખી થયા.

નદીઓ:—મહી, ઢાઢર, નર્મદા, અને કીમ.

દીવાદાંડી:—જિલ્લાના વાગરા તાલુકાના નૈર્ઋત્ય

પુણ્યામાં આવેલા લુહારા આગળ, અને જંબુસર તાલુકાના નૈર્ઋત્ય પુણ્યામાં આવેલા દેવજગન આગળ, આવતાં જતાં

વહાણો ખરક સાથે અથડાઈ ભાગી જાય નહિ એટલા માટે દીવાદાંડી બાંધેલી છે.

જમીન અને પાક:—જિલ્લાની જમીન કાળી અને ગોરાડુ આ બે જાતની મુખ્ય છે. બારા આગળની કાળી જમીન ખારવાળી છે, તેમાં ઘઉં થાય છે. હાંસોટ મહાલમાં હાંસોટી અને બીજા કાઠા આ બે જાતના ઘઉં આ જિલ્લામાં પાકે છે. નર્મદા નદીના ભાડાની કાળી જમીન ફળદ્રુપ છે, ને તેમાં તમાકુનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર દિશા તરફની તથા ઈશાન ખુણા તરફની કાળી જમીનમાં કપાસનો પાક થાય છે. આ ભાગ કાનમ નામથી ઓળખાય છે. બાકીની ગોરાડુ તથા બીજી જમીનમાં બાજરી, જુવાર કઠોળ વગેરે પકવવામાં આવે છે. અનાજમાં જુવાર એ આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક છે.

વસ્તી:—(૩,૦૭,૭૪૫) માણસની છે.

તાલુકા:—(૧) ભરૂચ, (૨) અંકલેશ્વર, (૩) વાઝરા, (૪) આમોદ, અને (૫) જંબુસર.

મહાલ:—હાંસોટ.

ભણવા લાયક સ્થળ:—

ભરૂચ—(૪૨,૬૪૮) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે આ શહેર ભૃગુઋષિએ વસાવ્યું હતું, તેમના નામ પરથી તે ભૃગુકચ્છ કે ભરૂચ કહેવાય છે. શહેર *પાઘડીપને વસેલું છે. અસલ

* લંબાઇ વધારે ને પહોળાઈ ઓછી હોય, તે પાઘડીપનો કહેવાય ભરૂચ શહેરની લંબાઇ ૨૧ માઇલ, અને પહોળાઇ ફક્ત ૧૧ માઇલજ છે.

આ શહેરનો વેપાર પરદેશનાં મોટાં મોટાં બંદરો સાથે ચાલતો. બીજાં સારાં બંદર ચઢતીમાં આવ્યાં તેને લીધે તે પડી લાંગ્યો છે. છતાં “ભાગ્યું ભાગ્યું પણ ભર્ય” આ કહેવત પ્રમાણે હાલ પણ શહેરમાં કપાસ લોઢવાનાં ૬ જીન, ૫ છાપખાનાં, ૪ મીલો વગેરે કારખાનાં ચાલે છે. ભર્ય જિલ્લામાં કપાસનો પાક થતો હોવાથી ત્યાંથી ઘણા કપાસ બહારગામ જાય છે. શહેરમાં સરકારી ઓફિસો, મ્યુનિસિપલ ઓફિસ, જ્યુબીલી ટાવર વગેરે મકાનો, તથા ભૃગુઋષિની વાડી, મોહનબાગ, કીશોરબાગ વગેરે બીજી જોવા લાયક જગાઓ છે.

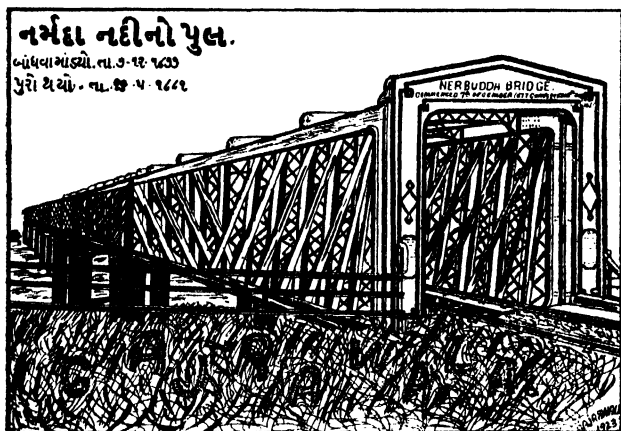
શુકલતીર્થ—ભર્ય તાલુકામાં નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે આ ગામ આવેલું છે, અને તે મોટું જાત્રાનું સ્થળ છે. અહીં ઝંકારેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે, અને દર કારતકી પુનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે. એની નજીકમાં નર્મદા નદીના બેટ પર **કબીરવડ** નામનો એક મોટો વડ છે. આ વડ એટલો મોટો છે કે તેની નીચે ૭૦૦૦ માણસો સુખેથી બેસી શકે. એ વડ વિષે એવી દંતકથા છે, કે કબીર નામના સાધુએ ત્યાં દાતાણી ચીરી ખોસેલી, તે ફૂટીને એ વડ થયો છે.

લાડભૂત—ભર્ય તાલુકામાં નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે ભર્યથી ૮ માઈલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં **લાડભૂતેશ્વર** મહાદેવનું દહેડું છે. અધિક લાદરવા મહીનામાં લાડભૂતેશ્વરની જાત્રા કરવા ઘણા માણસો આવે છે. જાત્રા આખો મહીનો ચાલે છે.

અંકલેશ્વર—(૧૧,૭૬૨) અંકલેશ્વર તાલુકામાં આવેલું છે. અંકલેશ્વર અને ભર્ય વચ્ચે નર્મદા નદીનો મોટો પૂલ

નેવા લાયક છે. ગુજરાતમાં સોથી મોટો પૂલ આ છે. નાંદોદથી લાકડાં, વાંસ, મીણુ, મધ વગેરે બંગલની પેદાશ તથા કપાસ અહીં આવે છે.

ગંધાર—વાગરા તાલુકામાં આવેલું છે. અસલ આ અંદરનો દરીઆમાર્ગે લડ્ય ગંદર સાથે સારો વેપાર ચાલતો, પણ હાલ તે પડી લાગ્યો છે. અહીં ઘણા બુના વખતનું

જીર્ણ થઇ ગયેલું શ્રાવક લોકોનું એક દહેરું છે. તેમાં એક ધોળા પથ્થરની તથા તેની આબુખાબુ એકેક કાળા પથ્થરથી મળી સંગેમરમરની કુલ ત્રણ મૂર્તિઓ છે. કહે છે કે દરેક મૂર્તિનું વજન ૧૦૦ મણુ જેટલું હશે.

હાંસોટ—હાંસોટ મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. કશ્યપ-ઋષિના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા હંસે બ્રહ્માનું વાહન થવા અહીં તપ કરેલું, તે પરથી આ ગામનું નામ હંસેશ્વર પડેલું. હાલ તે હાંસોટ નામથી ઓળખાય છે.

આ સિવાય જંબુસર, ટંકારીઆ, દેહેજ, વાગરા વગેરે ગામો આવેલાં છે.

ટંકારીઆ અને દેહેજ બંદરો છે.

સુરત જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે કીમ નદી, દક્ષિણે દમણગંગા નદી, પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

પર્વતો:—મોતા અને પારનેરા. પારનેરા ડુંગર ૬૦૦ ફુટ ઉંચો છે. અસલ આ ડુંગર પર એક કિલ્લો હતો, અને તેની તળેટીમાં વાઘવરૂના રહેઠાણવાળું જંગલ હતું. હાલ તે કાપી નાખવામાં આવ્યું છે.

નદીઓ:—તાપી, માંદોળા, પૂર્ણા, અંબિકા, દમણગંગા, પાર અને કીમ.

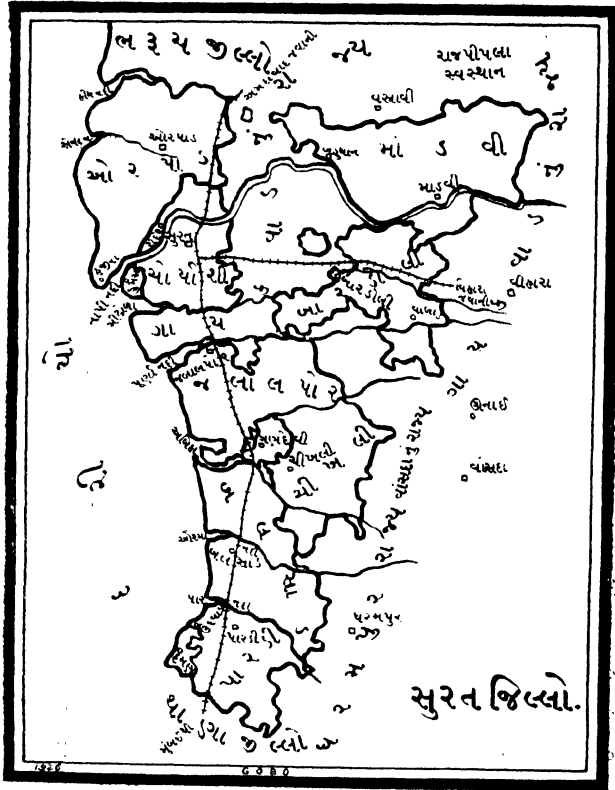
જમીન અને પાક:—જિલ્લાની પૂર્વ સરહદનો ભાગ ડુંગરાળ અને જંગલોથી ભરપૂર છે. આ ભાગ સાંકડો છે. મેદાનના દરીઆકિનારાના ભાગ પર ઘણી જગાએ રેતીના ટેકરા છે, અને તે ભાગ ખેતી માટે નકામો છે.

ખેતીના કામમાં આવે એવી જમીનમાં આ જિલ્લાની જમીન મુખ્યત્વે કરીને ખેજાતની છે; કાળી અને ગોરાડુ. કાળી જમીનમાં ડાંગર, જુવાર, કપાસ અને શેરડી, તથા ગોરાડુ જમીનમાં નાગલી, કોદરા, અને કઠોળ વગેરે ધાન્ય પાકે છે.

વસ્તી:—૬,૭૪,૩૫૧ માણસની છે.

તાલુકા:—(૧) ઓરપાક, (૨) માંડવી, (૩) ચોર્યાસી, (૪) ખારડોલી, (૫) જલાલપુર, (૬) ચીખલી, (૭) વલસાડ, અને (૮) પારડી.

મહાલ:—વાલોડ.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

સુરત:—(૧,૧૭,૪૩૪) આ શહેર ચોર્યાસી તાલુકામાં તાપ્તી નદીને કાંઠે આવેલું છે. એમ કહેવાય છે, કે

અસલ આ શહેરની જગાએ સૂર્યપુર નામનું એક નાનું ગામડું હતું. કેટલાક વખત પછી ગોપી નામનો એક હિંદુ ત્યાં આવીને વસ્યો, અને તેણે આબાદ કર્યું, ને પોતાની સ્ત્રી સુરતાના નામ પરથી શહેરનું નામ સુરત પાડ્યું. અસલ આ શહેર વેપારને માટે ઘણું નામીયું હતું, અને પશ્ચિમ હિંદમાં મોટું બંદર ગણાતું. તેનો વેપાર ઇરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને યુરોપનાં બંદરો સાથે ધમધાકાર ચાલતો. યુરોપના વતનીઓ હિંદમાં વેપાર કરવા આવ્યા ત્યારે વલંદા, ફ્રેંચ, અને અંગ્રેજ વેપારીઓએ અહીં વખાર ઘાલી હતી. તે અરસામાં સુરત શહેરની દોલતથી લોભાઈ શિવાજીએ બે વખત એના પર હુમલો કર્યો હતો. વખત જતાં વેપાર કમી થતો ચાલ્યો, અને આબાદી ઘટતી ચાલી. છતાં હાલ પણ ત્યાંનું સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ તથા જરીનું કામ ઘણું વખણાય છે. વળી જમણુ માટે લાંબા વખતથી અહીંની પ્રજા શોખીન છે. કહેવત છે કે “કાશીનું મરણુ અને સુરતનું જમણુ.” શહેરમાં કિલ્લો, ટાવર, સરકારી કચેરીઓ, હિંદુ અને જૈન લોકોનાં દહેરાં, પારેખ હુન્નરશાળા, મ્યુનિસિપાલ હોલ, ગોપી તળાવ, રાણીનો બાગ, બુમામગ્રીહ, દરીઆમહેલ, નવાબની વાડી વગેરે જોવા લાયક જગાઓ આવેલી છે.

વલસાડ:—(૧૯,૮૨૨) વલસાડ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ ને ઐરંગા નદી પર બંદર છે. ઇમારતી અને બાળવાનાં લાકડાં, અનાજ, ગોળ, અને ઇંટો બહાર ગામ જાય છે. ડાંગ અને ધેરમપુરના જંગલનાં બધાં લાકડાં આ બંદરેથી કાઢિઆવાડનાં બંદરોએ જાય છે.

તીથલ:—વલસાડ તાલુકામાં વલસાડની પાસે બે માઇલ પર દરીઆકિનારે આવેલું છે. તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અગાઉ ગોરા લશ્કરને અહીં હવાફેર માટે લાવતા. હાલ લશ્કર આવતું નથી, પણ અમલદારો તથા અમદાવાદ ને મુંબઈના ઘણા શ્રીમંતો ઉનાળામાં અહીં આવી વસે છે.

ખહુધાન:—માંડવી તાલુકામાં તાપી નદીને કાંઠે જત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં બાર વર્ષે સિંહસ્થના વર્ષમાં જત્રા ભરાય છે.

હજીરા:—તાપી નદીના મુખ આગળ જમણે કિનારે એરપાડ તાલુકામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ ગામનું નામ ઢઉ છે, પણ ત્યાં વૉડસ સાહેબનો હજીરો એટલે કબર છે, તેથી હજીરા એવું નામ પડ્યું છે. એની નજીકમાં દીવાદાંડી છે. એ દીવાદાંડીમાં કાનસો સળગે છે, તેનું અજવાળું ડુમસના કિનારા પરથી દેખાય છે. હજીરામાં એક હિંદુની ને એક પારસીની એમ બે ધર્મશાળા છે.

ઉદવાડા:—પારડી તાલુકામાં આ ગામ આવેલું છે. તે પારસી લોકના જુના આતશબહેરામના દહેરાને—મોટી અગિઆરીને—માટે પ્રખ્યાત છે. સંજાણમાંથી આતશ લાવીને અહીં રાખેલા છે, તેથી ઘણા પારસીઓ જત્રા માટે આવે છે.

રાંદેર:—(૧૦,૫૪૭) ચોર્યાસી તાલુકામાં તાપી નદીને જમણે કિનારે સુરતની સામે આ શહેર આવેલું છે. ત્યાંનાં રાંદેરી બેર વખણાય છે.

થાણા જિલ્લો.

સ્થળ:—ઉત્તર વલસાગની છેક દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે.

પર્વત:—સહ્યાદ્રિ.

જમીન અને પાક:—પશ્ચિમ તરફનો દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને ફળદ્રુપ છે, અને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે તેથી પહાડી છે. કિનારા તરફના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર વગેરે પાકે છે. પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ડાંગરનો પાક થાય છે, કારણ કે વધારે વરસાદ અને પથરાવાળી જમીન એટલે તેમાં ડાંગર સિવાય બીજો પાક થઈ શકતો નથી.

વસ્તી:—(૭,૫૯,૯૧૬) માણસની છે અને તેઓની ભાષા મરાઠી છે. પશ્ચિમના પહાડી પ્રદેશમાં જંગલી લોકોની વસ્તી વધારે છે.

તાલુકા:—ડાહાણું, માહીમ, વસાઈ, સાષ્ટી, ભીંવડી. વાઝે, શાહપુર, મુરવાડ અને કલ્યાણ.

જાણુવા લાયક સ્થળો:—

૧. **થાણા:—**(૨૬,૬૩૯) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ. સાષ્ટી બેટમાં આવેલું છે. મુંબઈની પાસે આવેલું હોવાને લીધે કેટલાક લોક ત્યાં રહી દરરોજ મુંબઈ આવજા કરે છે.

૨. **વસઈ:—**(૧૦,૩૬૬) તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાં પાન, શેરડી, કેળાં વગેરે થાય છે.

૩. **બોરીવલી—**સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ પર કેનેરી ગુફા જેવા લાયક છે.

૪. **કલ્યાણ:—**(૧૭,૮૨૯) ઘણું જીનું શહેર છે.

મહીકાંઠા એન્જિનિયરિંગ.

નામ પાડવાનું કારણ:—મહી નદીના નામ પરથી. આ એન્જિનિયરિંગ નામ મહીકાંઠા પરેલું છે.

સીમા:—ઉત્તરે આબુના ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનું રાજ્ય અને રૈવાકાંઠા એન્જંસિ, દક્ષિણે અમદાવાદ ને ખેડા જિલ્લો, તથા પશ્ચિમે પાલણપુર એન્જંસિ ને ગાયકવાડનું રાજ્ય આવેલું છે.

પર્વત:—આબુ.

નદીઓ:—સાબરમતી, સરસ્વતી, વાત્રક, હાથમતી, ખારી, મેથો અને માળુમ.

દેખાવ અને ઋતુ:—આ એન્જંસિનો ઉત્તર અને પૂર્વ સરહદનો ભાગ ડુંગરોથી છવાયેલો છે. આ ડુંગરવાળા ઉંચા ભાગની હવા વધારે ઠંડી છે, અને ખાકીના ભાગની હવા ગુજરાતના બીજા ભાગના જેવીજ છે.

જમીન અને પાક:—એન્જંસિનો ઘણો ભાગ ડુંગરાળ હોવાને લીધે માત્ર પોણા ભાગની જમીનમાં ખેતી થાય છે, ને ખાકીની જમીન પડતર રહે છે. ખેડાણ કરવા લાયક જમીન મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ જાતની છે. ગોરાડુ, રેતાળ અને કાળી. ઘઉં, ચણા, ડાંગર, જુવાર, બાજરી, કઠોળ, અને કપાસ આ એન્જંસિનો મુખ્ય પાક છે.

ડુંગરાળ જમીનમાં નાનાં મોટાં ઘણાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાં ખેર, સીસમ, ટીંબર, વાંસ વગેરે ઉપયોગી ઝાડ થાય છે. કોઈક સ્થળે—ગઢવાડા, હાંતા ને ઇડર સંસ્થાનમાં—સુખડનાં ઝાડ પણ થાય છે.

ખનીજ:—ઇમારતી પથ્થર, ઘંટીનો પથ્થર, આરસ-પહાણ, ચક્રમકનો પથ્થર વગેરે ઘણી જાતના પથ્થરો; તથા અખરખ અને ખડી આ એન્જંસિમાંથી પુષ્કળ નીકળે છે.

વસ્તી:—૪,૫૦,૪૭૮ માણસની છે. આ એન્જંસિ

પ્રાંતના છેક ખુણા પર આવેલી છે, તેથી તથા તેમાં ઘણા ડુંગરો ને જંગલો આવેલાં હોવાથી વસ્તી ઓછી છે. ડુંગરી ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે.

રાજ્યવહીવટ:—એજંસિનાં સંસ્થાનો પર દેખ-રેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક અંગ્રેજ અધિકારી નીમેલા છે. તે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

આ એજંસિના છ ભાગ પાડેલા છે, તે પરગણાં કહેવાય છે.

પરગણાનું નામ.

મુખ્ય સંસ્થાનો.

૧. નાની મારવાડ

દાંતા, ઇડર, ને માલપુર.

૨. રેવર.

મોહનપુર.

૩. સાબરકાંઠો.

માણસા અને પેથાપુર.

૪. વાત્રકકાંઠો.

આમલીઆરા ને ઘોડાસર.

૫. ખાવીસી.

વાસણા, મહીસા ને ડહોડા.

૬. કટોસણ.

કટોસણ, જોટાણા ને સાંથળ.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

ઇડર—(૪,૯૭૯) ઇડરના રાજ્યમાં આવેલું છે. ઇડરના રાજ્યની રાજધાની અસલ આ શહેરમાં હતી. શહેરની આસપાસ ગોળ પુરજોવાળો મજબુત કોટ છે. કોટની નજીક શહેરને વીંટળાએલો એક ડુંગર છે. શહેરમાં સરકારી કચેરીઓ, નિશાળો, તથા ત્રિપોળીઓ નામે પત્થરથી બાંધેલો મોટો ટાવર, એ જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. ટાવર ઉપર ચારે દિશાએ જોઈ શકાય એવું એક મોટું ઘડીઆળ છે. વળી ટાવરના મકાનમાં લાયબ્રેરી છે. શહેર બહાર વાદળ મહેલ, જીવાનવિલાસ વગેરે રાજ-મહેલો, બાગો તથા જીના વખતનો એક ઘણો મજબુત

ગઢ જોવા લાયક છે. આ ગઢ પહાડ ઉપર આવેલો હોઈ “ઈડર ગઢ” ના નામથી જાણીતો છે. આ ઈડરગઢ એવો મજબુત (અજીત) છે કે ભારે કામ સફળ થાય તો “ઈડરીઓ ગઢ લીધો” એવી લોકોમાં કહેવત આવે છે. ગઢ ઉપર જોનોનાં તથા હિંદુઓનાં દહેરાં તથા “ રણુમલની ચોકી ” અને “ રૂઠી રાણીનો માળીઓ (શોકાતુર રાણીનો મહેલ) ”નામથી ઓળખાતી ઇમારતો જોવા લાયક છે.

અમનગર—ઈડરના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હાથમતી નદીને કિનારે આવેલું છે. ગુજરાતના અહમદશાહ બાદશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને અહીં પોતાની રાજધાની કરવાનો વિચાર હતો. શહેરને ફરતો કોટ છે. સરકારી કચેરીઓ, બાદશાહી વખતનાં જીર્ણ થઈ ગયેલાં મકાનો અને તેમાંનું ઉત્તમ કોતરકામ, તથા મહારાજ સાહેબે તદ્દન પથ્થરથી બાંધેલો ઇંગ્લિશ ફેશનનો મહેલ જોવા લાયક છે. શહેરની નજીકમાંથી ઇમારતી પથ્થર નીકળે છે.

સાદરા—મહીકાંઠા એજંસિનું સદર સ્ટેશન છે. અહીં દેશી તથા યુરોપીઅન લશ્કરની છાવણી છે. અહમદશાહે બંધાવેલો મજબુત કિલ્લો, સ્કૂલો, સિવિલ હોસ્પિટલ, દરબારી ઉતારા, ઓફિસો, તથા તાલુકદારોના કુંવરોને કેળવણી આપવા માટે સ્થાપેલી સ્કોટકોલેજ વગેરે જોવા લાયક સ્થળ છે.

પેથાપુર—સાબરમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. અહીંના બાંધણીના સાદલા જે “ પેથાપુરની બાંધણી ” કહેવાય છે તે વખણાય છે. પહેલાં અહીં જામગીરીવાળી બંદુકો સારી બનતી. હાલ પણ તરવાર, લાલા, જમૈયા, છરી અગ્રુ વગેરે હથિયારો અને તાળાં વખાણવા લાયક બને છે.

ખેડપ્રદ્યા—ઈડર સંસ્થાનમાં જત્રાનું સ્થળ છે. એમાં ભૃગુનૃપિનો આશ્રમ, પ્રદ્યાની મૂર્તિ, (જે તદ્દન રેતીની બનાવેલી છે.) અંબાજી માતાનું મંદિર વગેરે જોવા લાયક છે. પ્રદ્યાએ પાપમુક્ત થવા માટે અહીં મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો, અને પોતાની ચાર મુખવાળી મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી, તેથી આ સ્થળનું નામ ખેડપ્રદ્યા કે પ્રદ્યાની ખેડ એવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

શામળાજી—ઈડર સંસ્થાનમાં મેશ્વો નદીને કાંઠે જીનું પવિત્ર ધામ છે. એમાં શામળાજી એટલે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ છે. મહાદેવજીનું લોંચરામાં આવેલું દેવાલય, અને બીજાં મંદિરો તથા ૧૦૧ બાળકો સાથે ગાંધારીની મૂર્તિ જોવાલાયક છે. ત્યાં કારતક સૂદ પુનેમ ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે.

કુંભારીઆ:—આ ગામ ચિતોડના કુંભારાણાએ વસાવ્યું હતું. તેની પાસે વિમળશાનાં બંધાવેલાં જૈનોનાં દહેરાં છે.

દાંતા:—દાંતા સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે, દાંતાનું રાજ્ય અંબામાતાના દહેરા તથા એમાં આવેલા આરાસુર પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે. દહેરાની આવક રાજમાં જમા થાય છે. ત્યાંનો રાજ પરમાર રજપુત છે.

રેવાકાંઠા એજંસિ.

નામ પાડવાનું કારણ:—રેવા એટલે નર્મદા નદીના નામ પરથી આ એજંસિનું નામ રેવાકાંઠા એજંસિ પડેલું છે.

સીમા:—ઉત્તરે મહીકાંઠા એજંસિ, પૂર્વે પંચમહાલ જિલ્લો અને મધ્ય હિંદુસ્તાન, દક્ષિણે ગાયકવાડનું રાજ્ય,

અને પશ્ચિમે ભરૂચ, ખેડા ને પંચમહાલ જિલ્લો તથા ગાયકવાડનું રાજ્ય આવેલાં છે.

દેખાવ:—આ એજંસિનો પૂર્વ તરફનો ભાગ તથા ઓરસંગ ને હેરણ નદીના પ્રદેશ સિવાયનો સઘળો મધ્ય ભાગ પહાડી છે. એકંદરે જોતાં વાડાસિનોર અને લુણા-વાડાનો પશ્ચિમ ભાગ તથા મેવાસનો ભાગ બાદ કરતાં એજંસિનો સઘળો પ્રદેશ પહાડી ને જંગલોથી ભરપુર છે, આ ભાગમાં ‘પહાડ, પાણી ને પાંદડાં’ સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પર્વત:—રાજપીપળા. આ પર્વત સાતપુડા પર્વતનો ભાગ છે. આ સિવાય પર્વતોની નાની મોટી ઘણી હારો આ મુલકમાં છે.

નદીઓ:—નર્મદા, કરજણ, ઓરસંગ, મહી, પાનમ, હેરણ વગેરે. દક્ષિણ રેવાકાંઠા નદીઓથી ભરપુર છે.

આબોહવા:—આ એજંસિનો ઘણો ભાગ પહાડી અને જંગલોવાળો હોવાથી ગુજરાતના બીજા ભાગો કરતાં ત્યાં ઠંડી અને વરસાદ વધારે પડે છે, તથા હવાપાણી બીજા ભાગ કરતાં નબળાં છે. બહારના માણસોને તે માફક આવતાં નથી. પશ્ચિમના સપાટ પ્રદેશમાં હવાપાણી સારાં છે. પશ્ચિમના સપાટ પ્રદેશ કરતાં પૂર્વના પહાડી પ્રદેશમાં શિયાળામાં વધારે ઠંડી, ઉનાળામાં ઓછી ગરમી અને ચોમાસામાં વધારે વરસાદ પડે છે.

જમીન અને પાક:—ડુંગરાળ અને જંગલવાળા ભાગો બાદ કરતાં રેવાકાંઠાની જમીન રસાળ કઢી શકાય તેવી છે, અને કુલ જમીનના આશરે પાંચમા ભાગની

છે. તેમાં મકાઈ, ડાંગર, જુવાર, ખાજરી, કોદરા વગેરે ધાન્ય; તુવેર, મઠ, ચણા વગેરે કઠોળ; તથા તલ, દીવેલી કપાસ વગેરે પાકે છે.

જંગલોમાં મહુડા, તાડ, સાગ, વાંસ, ખેર અને ખાખરા વગેરે અનેક જાતનાં ઝાડો થાય છે; તથા મધ, મીણ અને લાખ પુષ્કળ મળી આવે છે.

ખનીજ:—ડુંગરોમાં ઇમારતી પથરા, અખરખ, લોઢું અને મેંગેનીઝ વગેરે ખનીજો મળી આવે છે. ઝઘડીઆ તાલુકાના રતનપુર ગામ પાસેથી *અક્રીકના પથર નીકળે છે.

વસ્તી:—૭,૫૩,૦૫૮ માણસની છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ભીલ, કોળી, નાયકડા, ધાણુકા વગેરે જંગલી લોકોની છે.

રાજ્યવહીવટ:—આ એન્જિનિયર પર પંચમહાલ જિલ્લાના કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે. તેઓ એન્જિનિયરના પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

સંસ્થાનો:—(૧) રાજપીપળા, (૨) છોટાઉદેપુર, (૩) ખારૈયા, (૪) લુણાવાડા, (૫) સૂંથ, ને (૬) વાડાસિનોર.

સંસ્થાનોના સમૂહ:—(૧) સંખેડા મેવાસ, ને (૨) પાંડુમેવાસ.

રાજપીપળા, લુણાવાડા ને સૂંથના રાજ્યકર્તા મહારાણા; છોટાઉદેપુર ને ખારૈયાના રાજ્યકર્તા મહારાવળ; અને વાડાસિનોરના રાજ્યકર્તા નવાળ કહેવાય છે. સંખેડા મેવાસ ને પાંડુ મેવાસનાં ગામોમાં તાલુકદાર ઠાકોરનો અમલ છે, ને તેનો વહીવટ અંગ્રેજ સરકાર ચલાવે છે.

* આ પથર ખંભાત મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેનાં એરીંગ ચાક, વીંટી, ઘડિઆળના અછોડા વગેરે વસ્તુઓ બને છે.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

૧. નાંદોદ:—(૧૧,૦૬૪) રાજપીપળાની રાજધાની છે, અને રૈવાકાંઠામાં સૌથી મોટું શહેર છે. એમાં દરબારી હવેલી, હર્ષદી માતા (રાજકુળ દેવી)નું મંદીર, છત્રવિલાસ મહેલ, ઘડિઆળનો મિનારો, રાજ્યકચેરીઓ, લાયબ્રેરી વગેરે મકાનો; તથા લક્ષ્મીનારાયણ, રણછોડજી, હનુમાન વગેરેનાં મંદિરો જોવાલાયક છે.

સુરપાણુ અને મોખડીઘાટ:—સુરપાણુમાં શૂલ-પાણીશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે, અને દર વરસે ચૈત્ર વદ અમાસે ત્યાં મોટી જત્રા ભરાય છે.

સુરપાણુથી બે ગાઉ દૂર મોખડીનો ઘાટ આવે છે. સો કુટ ઉચ્ચથી નદીનો ધોધ પડે છે. તેનો અવાજ ચાર ગાઉ દૂરથી સંભળાય છે. આ ધોધ સુરપાણુનો ધોધ કહેવાય છે.

છોટાઉદેપુર:—છોટાઉદેપુર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં રાજનો મહેલ, નિશાળ, દવાખાનું વગેરે જોવાલાયક જગ્યાઓ છે.

દેવગઢબારીઆ:—બારીઆનું મુખ્ય શહેર છે. રાજનો મહેલ, કિટ્લો, દવાખાનું વગેરે જોવા જેવાં મકાનો છે.

લુણાવાડા:—(૯,૯૫૬) લુણાવાડા સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં રાજનો મહેલ, સરસ્વતી મંદીર, કચેરીઓ, જેલ, ઘડિઆળનો મિનારો, કુતોહબાગ, લુણેશ્વર તથા વિપ્રેશ્વર મહાદેવનાં દહેરાં, નાથાબાવાનો મઠ વગેરે જોવા જેવી જગ્યાઓ છે.

વીરપુર:—વાડાસિનોર સંસ્થામાં આ ગામ આવેલું

છે. આ શહેર ઘણું પુરાતન છે. એમાં એક જીનો કિલ્લો છે. એની નજીકમાં એક ટેકરી પર દરીઆશા પીરનો મોટો જોવાલાયક રોજો છે. અહીં વરસોવરસ મોટો ઓરસ ભરાય છે.

વાડાસિનોર:—વાડાસિનોર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં નવાખનો મહેલ, ઘડિઆળનો મિનારો, દવાખાનું, તળાવ તથા તે પર આવેલો ખંગલો વગેરે જોવાલાયક જગાઓ આવેલી છે.

પંચમહાલ એજંસિ.

આ એજંસિને હાલ રૈવાકાંઠા એજંસિ સાથે જોડી દીધી છે. અહીંના રાજ્યકર્તા નાયક કહેવાય છે. રાજધાનીનું ગામ નાઈકાટ છે. એનું બીજું ગામ જંબુધાડા છે.

સુરત એજંસિ.

જમીન, પાક અને ઋતુ:—આ એજંસિની જમીન ઘણું ભાગે કાળી છે, અને તેમાં ડાંગર, જીવાર, કપાસ, નાગલી કેદરા ને કઠોળ પાકે છે. ધરમપુર અને વાંસદા સંસ્થાનોની હવા જંગલોને લીધે ખરાબ છે, પણ સચીન સંસ્થાનની હવા સારી છે.

વસ્તી:—(૧,૭૬,૭૫૪) માણસની છે.

નદીઓ:—કાવેરી, અંબીકા ને દમણગંગા.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—આ એજંસિ પર દેખરેખ રાખવાનું એટલે ત્યાંના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકેનું કામ સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

સંસ્થાન:—(૧) વાંસદા, (૨) ધરમપુર, (૩)

સચીન, ને (૪) ડાંગ. વાંસદા અને ધરમપુરમાં હિંદુ રાજનું, ને સચીનમાં મુસલમાન રાજનું રાજ્ય છે.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

૧. **વાંસદા**—(૩,૪૬૮) વાંસદા સંસ્થાનની રાજ-ધાનીનું ગામ છે. શહેરમાં રાજનો મહેલ જોવા લાયક મકાન છે.

૨. **ઉનાઈ**—આ ગામમાં માતાજીનું તથા રામચંદ્ર-જીનું મંદીર અને ઊના પાણીના કુંડ છે. દર વરસે ચૈત્રી પુનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

૩. **ધરમપુર**—(૬,૨૨૩) ધરમપુર સંસ્થાનની રાજ-ધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા રાણા કહેવાય છે. ગામમાં દરબારી મહેલ જોવા જેવો છે.

૪. **સચીન**—(૧,૦૪૪) સચીન સંસ્થાનની રાજ-ધાનીનું ગામ છે. ત્યાંના રાજ્યકર્તાનવાળ કહેવાય છે. તેઓ જાતે હાથગ્રી મુસલમાન છે.

૫. **દુમસ**—સચીન સંસ્થાનમાં સુરતથી આસરે ૧૦ માઇલ દૂર દરીઆ કિનારે આવેલું છે. તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. સુરતથી, અમદાવાદથી અને મુંબઈથી ઘણા પૈસાદાર લોકો ઉનાળામાં અહીં હવા ખાવા સાડ આવે છે.

પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો.

કાઠિઆવાડ.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ, પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો આખાત, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર, ને પશ્ચિમે કચ્છનો આખત આવેલો છે.

દેખાવ:—કાઠિયાવાડ એ અરબી સમુદ્રની અંદર બહાર પડતો એક મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની આખી સપાટી ડુંગરવાળી છે, ને કિનારાનો ભાગ રેતાળ છે. મધ્યનો ભાગ વધારે ઉંચો હોઈ ચારે દિશાએ ઢાળ પડતો છે. મધ્યના આ ઉંચા પ્રદેશમાંથી પુષ્કળ નદીઓ નીકળે છે, ને ચારે દિશા તરફ વહે છે.

પર્વત:—ગીરનાર, શેત્રુંજી ને બડો.

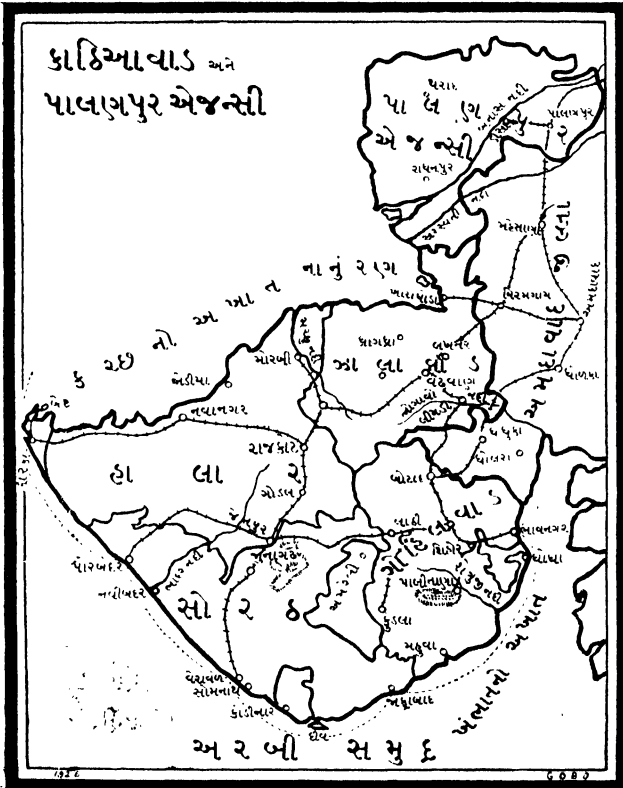
નદીઓ:—ભાદર, શેત્રુંજી, મધ્ય, ઓભત, આજી, વઢવાણનો ભોગાવો, લીમડીનો ભોગાવો ને સુકભાદર.

જમીન, પાક અને ઋતુ:—

કાઠિયાવાડના કિનારાની જમીન રેતાળ ને મધ્યભાગ ડુંગરાળ છે. મધ્યના ડુંગરાળ પ્રદેશની દક્ષિણે ભાદર ને શેત્રુંજી નદી વચ્ચેની જમીન સૌથી સારી છે. આ દ્વીપકલ્પને ગુજરાતના બીજા ભાગ સાથે જોડનારી સાંકડી પટ્ટી જે નળ નામે ઓળખાય છે, તેના નિચાણના ભાગમાં ડાંગર પાકે છે. અહાવાડમાં ભાલ નામથી ઓળખાતા ભાગની જમીન કાળી છે, ને તેમાં ઘઉં તથા કપાસ પાકે છે. વાયવ્ય ખુણા તરફનો ભાગ રેતાળ ને ઉજ્જડ છે. સામાન્ય રીતે કાઠિયાવાડનો મુખ્ય પાક ઘઉં, કપાસ, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, કઢોળ ને તેલીબીયાં વગેરેનો છે.

હરીઆ પરના પવનને લીધે હરીઆકિનારા પર બહુ તાપ લાગતો નથી, પણ મધ્યમાં ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. ગુજરાતના બીજા ભાગ જેવો અહીં વરસાદ.

વરસતો નથી. બાબરીઆવાડમાં ઘણી ઝાડી હોવાથી ત્યાંનું પાણી સાફ નથી.

વસ્તી:—કાઠિયાવાડની વસ્તી ૨૫,૩૮,૪૬૭ એટલે

*ઉત્તર વિભાગથી પોણી છે. તેમાં ચાવડા, સોલંકી, જાડેજા, પરમાર, કાઠી વગેરે રજપુત જાતો; અને મેમણ, મિઆંણા વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે.

ધંધો-ઉદ્યોગ:—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. પણ કેટલીક જગાએ સોનેરી કસબનું કામ, અતલસ, કીનખાખ, ગુલાલ, કંકુ, મીઠું વગેરે લોકો બનાવે છે, અને તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

નિકાસ:—પોરબંદરી પથ્થર, ઘી, રૂ, અને તેલીબીઆં કાઠિઆવાડની મુખ્ય નિકાસ છે.

રેલવે:—આજથી ચાલીસ વરસ ઉપર આ પ્રાંતમાં રેલવે દાખલ થઈ છે, ને તે બધી કાઠિઆવાડના રાજાઓએ બંધાવેલી છે.

૧. ડ્રાંગધ્રાથી વઢવાણ, લીમડી, બોટાદ ને ધોળા થઈ ભાવનગર જાય છે.

૨. ધોળાથી જેતલપુર, ધોરાજી ને પોરબંદર સુધી.

૩. જામનગરથી રાજકોટ, ગોંડળ, જુનાગઢ ને વેરાવળ સુધી.

૪. રાજકોટથી વાંકાનેર ને વઢવાણ થઈને વીરમગામ સુધી જાય છે. આ સિવાય બીજી નાની રેલવેઓ છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—

આ પ્રાંતમાં નાનાં મોટાં મળી કુલ ૧૯૩ સંસ્થાનો છે. એમાંનાં ભાવનગર, પોરબંદર, ગોંડળ ડ્રાંગધ્રા,

x ઉત્તર વિભાગ (ખાલસા) મુલકની વસ્તી ૩૭,૦૮,૭૫૬ માણસની છે.

મોરબી, નવાનગર, જુનાગઢ, અને જાફરાબાદ પહેલા વર્ગનાં છે; વાંકાનેર, પાલિતાણા, ધ્રોળ, લીમડી, રાજકોટ ને વઢવાણ એ છ બીજા વર્ગનાં છે, અને બાકીનાં બધાં નાનાં છે. બધાં રાજ્યોની દેખરેખ સારૂ ગવર્નર જનરલ તરફનો ખાસ અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે, અને તે અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે. કાઠિયાવાડ ઉપરાંત કચ્છ અને પાલણપુર તેના કબજામાં છે. એના હાથ નીચે બીજા ચાર અમલદારો છે, અને તે દરેકને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે. દરેકના તાબામાં કાઠિયાવાડનો એકક પ્રાંત આવ્યો છે. કાઠિયાવાડના ચાર પ્રાંતનાં નામ હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહીલવાડ અને સોરઠ છે; અને રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ અને જેતલસર એ અનુક્રમે પ્રાંતોના પોલિટિકલ એજન્ટનાં સદર સ્ટેશનો છે. કાઠિયાવાડ વગેરે બધી એજંસિઓના રાજ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડની ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર ઉઘરાવી તેમને રવાના કરે છે.

(૧) હાલાર પ્રાંત.

આ પ્રાંત કાઠિયાવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે. હાલોજી નામના રજપુત પરથી આ પ્રાંતનું નામ હાલાર પડ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો:—(૧) નવાનગર, (૨) મોરબી, (૩) ગોંડળ, (૪) વાંકાનેર, (૫) ધ્રોળ, ને (૬) રાજકોટ.

જાણુવા લાયક સ્થળ:—

૧. નવાનગર:—નવાનગરના રાજ્યની રાજધાનીનું

શહેર છે, અહીંના રાજ્યકર્તા જાડેજા જાતના રજપુત છે, ને તે કાઠિયાવાડના જાડેજા રજપુતોમાં શિરોમણિ ગણાય છે. તેઓ જામના નામથી ઓળખાય છે. આ રાજ્યની હદના દરીઆમાંથી સારાં પાણીદાર મોતી નીકળે છે. નવાનગર શહેર કાઠિયાવાડનાં સઘળાં ગામો કરતાં સુંદર છે. ત્યાંનું કંકુ, સુગંધી તેલ તથા રેશમી અને કસબી કાપડ વખણાય છે. શહેરમાં લખોટામહેલ, કાઠા, મંજુવાવ વગેરે સારી જોવાલાયક જગાઓ છે. રાજના નામ પરથી નવાનગર **જામનગરના** નામથી પણ ઓળખાય છે. તેમાં જૈન લોકોનાં ઘણાં સુંદર દેહરાં આવેલાં છે, અને તેથી તેને “**મંદિરોનું નગર**” પણ કહે છે.

૨. મોરબી—(૧૩,૧૧૫) મોરબી રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર મચ્છુ નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજ્યકર્તા જાડેજા જાતના રજપુત છે. આ ગામની પાસે મોરબી નામનો ડુંગર હોવાથી તેનું આવું નામ પડ્યું છે. શહેરમાં ઠાંકોર સાહેબનો મહેલ, બાગ, દવાખાનું, **ઝૂલતો પૂલ**, વગેરે જોવા લાયક છે. પૂલની લંબાઈ ૬૧૫ ફુટ છે.

૩. ગોંડલ—(૧૭,૪૧૮) ગોંડલ સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા જાડેજા જાતના રજપુત છે. અહીં ગરાસીઆઓના કુવરોને લણવાની એક સ્કૂલ તથા હાઈસ્કૂલ છે.

૪. રાજકોટ—(૩૬,૮૪૭) રાજકોટ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર આજી નદી પર આવેલું છે. અહીં રાજકુમાર કોલેજ, આલફ્રેડ હાઈસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ સ્કૂલ, કૈસરેહિંદ

નામનો આજી નદી પરનો પૂલ, યુરોપીઅન મુસાફરોને ઉતરવાનો મુસાફરી અંગલો, લેગ લાયબ્રેરિ, વિક્ટોરિઆ જ્યુબિલિ મ્યુઝિયમ, વગેરે જોવા લાયક છે. શહેરની પાસેજ કેમ્પ છે, ત્યાંની હવા ઘણી સારી છે. ત્યાં કાઠિઆવાડ એજન્સિના એજન્ટ દુધ ગવર્નર જનરલ, અને હાલાર પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

આ સિવાય વાંકાનેર, ધ્રોળ, બાલાછડી વગેરે ગામો આવેલાં છે. વાંકાનેર વાંકી બાંધણીનું શહેર છે, તથા બાલાછડી હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં ઘણા યુરોપીઅનો હવા ખાવા સાડે જાય છે.

(૨) ઝાલાવાડ.

કાઠિઆવાડની ઉત્તરે કચ્છના રણની અડોઅડ આ પ્રાંત છે. તેમાં ઝાલા જતના રજપુતોનાં રાજ્યો હોવાથી ઝાલાવાડ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો:—(૧) ધ્રાંગધ્રા (૨) વઢવાણ ને (૩) લીમડી. આમાં ધ્રાંગધ્રા પહેલા વર્ગનું, અને વઢવાણ ને લીમડી એ બે બીજા વર્ગનાં છે. આ સિવાય લખતર, સાયણ, ચુડા ને બજણા વગેરે નાનાં રાજ્યો છે.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

૧. વઢવાણ—(૧૬,૩૬૦) વઢવાણ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર ભોગાવો નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજ્યકર્તા હાંકાર કહેવાય છે. આ શહેર કાઠિઆવાડના રૂના વેપારનું સ્થળ છે; તથા ત્યાં સાબુ બનાવવાનું એક કારખાનું છે. ભોગાવો નદીને કાંઠે કેમ્પ છે તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. તથા તે પોલિટિકલ એજન્ટને રહેવાનું

સ્થળ છે. ત્યાં જેલ, નિશાળો, તાલુકદારી ગરાસીઆ સ્કૂલ, તથા સરકારી અમલદારોની કચેરીઓ આવેલી છે. વઢવાણ ઘણું જીનું ઐતિહાસિક સ્થળ છે.

૨. **લીમડી**—(૧૧,૨૯૪) લીમડી સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા ઠાકોર કહેવાય છે. આ ગામની મુડીઆ વખણાય છે. તાર ઓફિસ, પોસ્ટ ઓફિસ, દવાખાનું વગેરે દરબારી મકાનો જેવા લાયક છે.

૩. **ધ્રાંગધ્રા**—(૧૭,૫૨૬) ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા રાજસાહેબ કહેવાય છે. રાજસાહેબનો મહેલ, રામ, કૃષ્ણ, રણછોડજી અને બગરામનાં દહેરાં જેવા લાયક છે. અહીંના પથ્થર આખા ગુજરાતમાં મશહુર છે.

૪. **મુળી**—સ્વામિનારાયણના મોટા મંદિર માટે આ ગામ જાણીતું છે.

(૩) ગોહીલવાડ.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે. ગોહીલ રજપુતો ઉપરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો:—(૧) ભાવનગર (૨) પાલિતાણા (૩) વળા ને (૪) લાઠી.

આમાં ભાવનગર પહેલા વર્ગનું અને પાલિતાણા બીજા વર્ગનું રાજ્ય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. **ભાવનગર**—(૫૯,૨૯૨) ભાવનગર રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં ભા-

વર્ષાગળએ વસાવ્યું હતું. તે કાઠિઆવાડમાં મોટામાં મોટું ને શોભીતું શહેર છે. આ શહેર મોટું બંદર છે. તેની આસપાસ કોટ છે. હાલમાં દરીઆ ત્યાંથી વેગળો ગએલો છે, તેથી ખાડી ખોદી નાનાં વહાણોને માટે માર્ગ કરેલો છે. અહીં એક હીવાદાંડી છે. દરબારી કચેરીનાં મકાનો, ઘડિઆળનો કોઠો, રાજમહેલ, મહાવિદ્યાલય (આર્ટસ કોલેજ), હાઈસ્કૂલ વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. ભાવનગર-ગોંડલ રેલવે થવાથી અહીંના વેપાર ઘણોજ વધી પડ્યો છે. અહીં ૩ દાખવાના વરાળના પાંચ સંચા, એક ૩ કાંતવાનો સંચા ને કાપડ વણવાની એક મીલ પણ છે. અહીંના રાજ્યકર્તા મહારાજ કહેવાય છે.

૨. પાલિતાણા—(૧૨,૮૬૦) આ ગામની નજીક શે-તુંજે નામનો ડુંગર છે. તેના ઉપર જૈન લોકોનાં પ્રખ્યાત દહેરાં હોવાને લીધે તે શ્રાવક લોકોનું જત્રાનું ધામ છે.

૩. મહુવા—આ એક ચાંદ બંદર છે. અહીંના વેપારીઆ ઘણા પૈસાદાર ને સાહસિક છે. અહીંથી મુંબઈ ત્રણ ૩ જાય છે, ને વસાઈ, દમણ ને મલબાર કાંડેથી ઈમારતી લકડા આવે છે. અહીંનાં રમકડાં વખણાય છે.

૪. સિહોર—અહીંનાં તાબાપિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે.

૫. ગઢડા—સ્વામિનારાયણના ધર્મનું મોટું જત્રાનું ધામ છે.

(૪) સોરઠ પ્રાંત.

કાઠિઆવાડના નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફ અરબી સમુદ્રને અડો-અડ આ પ્રાંત આવેલો છે. એનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું, તે પરથી સોરઠ એવું નામ પડ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો:—જુનાગઢ, પોરબંદર ને જાફરાબાદ.
આ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. **જુનાગઢ (૩૩,૨૨૧)**—જુનાગઢના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજા બાબી જાતના મુસલમાન છે, અને તે નવાબ કહેવાય છે. જુનાગઢ શહેર ફક્ત ગઢ નામથી આખા ગુજરાતમાં ઓળખાય છે. એ શહેર પહેલાં હર્ષદુર્ગ કે હરણગઢ કહેવાતું. મહાન લખ્તાકવિ નરસિંહ મહેતા આ ગામના વતની હતા. શહેરમાં હાઈસ્કૂલ, મહા-વિદ્યાલય, નવાબ સાહેબનો મહેલ, મસ્જિદ, દરબારી મકાનો, નરસિંહ મહેતાનો ચારો, મહમદ બેગડાની બંધાવેલી મસ્જીદ વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે. શહેરની પાસે ગીરનાર નામનો પર્વત છે. તે હિંદુ અને જૈન લોકોનાં જાત્રાનું ધામ છે. ગીરનાર પર્વત પર અશોકના કોતરાવેલા જુના લેખો છે.

૨. **સોમનાથ પાટણ (૮,૪૨૭)** જુનાગઢના રાજ્યમાં દરીઆ પર આવેલું જુનું શહેર છે. તેને પ્રભાસપાટણ, દેવપાટણ, કે વેરાવળ પાટણ પણ કહે છે. ત્યાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવાલય આજુબાજુનાં ખંડેરા પરથી જણાય છે. ત્યાં અગાઉ ઘણું મોટું પ્રાચીન દેવાલય હતું. આ દેવળનું ઉંચું શિખર આકાશમાં ટોકીઆં કરતું હતું. તેના ઉપર સોનાના કળશ હતા, અને લગવી ધબક ફરફર ઉડતી હતી. દેવળને સીસાથી જડેલા સાગના છપ્પન થાંભલા હતા. એક અંધારા ઓરડામાં મૂર્તિ પધરાવેલી હતી, તે પાંચ હાથ ઉંચી હતી ને તેનો ઘેરાવો ત્રણ હાથ હતો. તે

મૂર્તિની પાસે ૨૦૦ મણુ સોનાની સાંકળ લટકાવેલી હતી, અને તે સાંકળને નાની મોટી ઘંટડીઓ લટકાવેલી હતી. દરવાજે સુખડનાં સુંદર કારીગરીવાળાં કમાડ હતાં. દરેક ગ્રહણને દિવસે લગભગ એક લાખ હિંદુઓ જત્રા માટે ભેગા થતા હતા, અને હિંદની ક્રીમતી ચીજો મહાદેવને ભેટ કરતા. આથી દેવાલયમાં ઘણું દ્રવ્ય એકઠું થયું હતું. વળી એવું કહેવાય છે કે ૧૨૦૦ માઈલ દૂર આવેલી પવિત્ર ગંગા નદીનું પાણી સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિને સ્નાન કરાવવાને દરરોજ લાવવામાં આવતું હતું. જનરો પ્રાદ્ધણો મહાદેવની પૂજા કરતા અને જત્રાણુઓને કરાવતા. જત્રાણુઓની હજમત કરવાને ૩૦૦ હજમો કામે વળગતા. દેવળને દરવાજે ૩૫૦ ગવેયા ગાવા બેસતા અને તે બધાને દરરોજ નક્કી કરેલો પગાર મળતો. આ પ્રમાણે સોમનાથ મહાદેવની જાહોજલાલી હતી. તે દેવળનો મહમદ ગિજનીએ લીમદેવ રાજના વખતમાં નાશ કર્યો. મહમદ ગિજનીએ ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી. તેણે મૂર્તિને લાગી નાખી, દેવળ તોડી નાખ્યું અને પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું. પાછળથી કુમારપાળ નામના રાજાએ આ દેવળ સમરાવ્યું હતું.

૩. પોરબંદર:—(૨૮,૬૬૯) પોરબંદર સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર ને દરીઆકિનારા પરનું બંદર છે. અહીંના રાજા જેઠવા જાતના રજપુત છે, અને તે રાણા કહેવાય છે. આ જગાએ સુદામાપુરી હતી એમ કહેવાય છે. અહીંથી સુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ વગેરે જગાએ પથરો મોકલવામાં આવે છે.

જાહેરાત—આ નામનું નાનું મુસલમાન રાજ્ય જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

વેરાવળ:—(૧૮૨૬) અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે.

પાલણપુર એજંસિ.

સીમા:—ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોહી, પૂર્વે શિરોહી અને મહીકાંઠા એજંસિ, દક્ષિણે ગાયકવાડનું સંસ્થાન ને કાઠિયાવાડ એજંસિનું ઝીંઝુવાડા સંસ્થાન, અને પશ્ચિમે કર્ણાટનું રણુ આવેલું છે.

દેખાવ:—એજંસિની ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાએ ડુંગરોની હાર, પશ્ચિમે જાડપાન વિનાનો ખારોપાટ, અને બાકીનો ભાગ એક વિસ્તીર્ણ સપાટ મેદાન છે.

પર્વત:—શિરોહી.

નદીઓ:—ખનાસ અને સરસ્વતી.

ઋતુ:—પશ્ચિમના રણુને લગતા ભાગમાં ઉનાળામાં સખત તાપ પડે છે.

જમીન અને પાક:—આ એજંસિની જમીન ઘણે ભાગે રેતાળ છે. બીજી કાળી, ગોરાડુ, ને ભાઠાની જમીન પણ છે. પાલણપુર સંસ્થાનની જમીન ગોરાડુ, રાધનપુર સંસ્થાનના કેટલાક ભાગની જમીન કાળી, ને રણુના પ્રદેશની જમીન ખારી છે. ભાઠાની જમીન નદીકાંઠાની છે. મુખ્યત્વે કરીને જુવાર, ડાંગર, ઘઉં, કપાસ, બાજરી, કઠોળ, તલ, એરંડી અને સરસવનો પાક થાય છે.

વસ્તી:—(૫,૧૮,૫૬૬) માણસની છે.

રાજ્યવહીવટ:—આ એજંસિનાં તમામ સંસ્થાનો પર દેખરેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક

અંગ્રેજ અમલદાર નીમેલા છે, ને તે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. તેમના ઉપરી રાજકોટમાં રહે છે.

સંસ્થાનો:—મુસલમાની:—(૧) પાલણપુર (૨) રાધનપુર (૩) વરાધ ને (૪) તેરવાડા.

રજપુત:—(૧) થરાદ (૨) મોરવાડા, (૩) વાવ (૪) સુધગામ ને (૫) દેવદર.

કોળી:—(૧) ભામર ને (૨) કાંકરેજ.

જાણુવા લાયક સ્થળ:—

પાલણપુર—(૧૭,૨૪૩) પાલણપુર સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે, તથા એજંસિના પોલિટિકલ એજન્ટનું સદર સ્ટેશન છે. પાલણપુર સંસ્થાનના રાજા મુસલમાન જાતના છે, ને તે હીવાન કહેવાય છે. આ શહેર પ્રહ્લાદદેવ નામના માણસે વસાવ્યું હતું, તેથી તેને અસલ પ્રહ્લાદપટણ કહેતા. પાછળથી પાલણસી ચાંડાણે તેને આબાદ કર્યું ત્યારપછી તેનું નામ પાલણપુર પડ્યું. શહેરને ફરતો કોટ છે, તે તથા રાજમહેલ, કચેરીઓ, હાથીખાનું વગેરે મકાનો જોવા લાયક છે.

ડીસા—(૭,૨૧૮) પાલણપુર સંસ્થાનમાં બનાસ નદીને કાંઠે આ શહેર આવેલું છે. પહેલાં અહીં ફરકાબાદ નામનું મોટું નગર હતું. અહીંની હવા સારી છે. શહેરની પાસે અંગ્રેજ સરકારના દેશી અને યુરોપીઅન લશ્કરની છાવણી છે, તે ડીસાકન્વેન્શનમેન્ટ કે ડીસા કેમ્પના નામથી ઓળખાય છે.

રાધનપુર—(૯,૯૦૨) રાધનપુર સંસ્થાનના રાજ્યકર્તા નવાબ અહીં રહે છે. શહેરમાં રાજમહેલ, કચેરીઓ,

હિંદુ અને જૈન લોકોનાં દહેરાં તથા અનાથાશ્રમ વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે,

પંચાસર:—ગુજરાતના રાજા જયશિખરીની રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલ ત્યાં એક નાનું ગામડું માત્ર છે. ગામડાની આજુબાજુ જુના શહેરનાં ખંડેરાં માલમ પડે છે.

બાળારામ મહાદેવ:—પાલણપુરથી જતાં ચિત્રાસણી પાસે બાળારામ નદીને કાંઠે સુંદર ડુંગરી ઉપર બાળારામ મહાદેવનું દહેરું આવેલું છે. આજુબાજુનો પ્રદેશ વનસ્પતિથી ભરપુર અને રમણીય છે. અહીં શ્રાવણ મહીનામાં દર સોમવારે મેળો ભરાય છે.

***લોટેશ્વર:—**મુંજપુર નામે ગામની પશ્ચિમમાં લોટીમાં એ શિવાલય છે. ત્યાં દ્વાગણ માસની અમાસે મોટો મેળો ભરાય છે. ત્યાં એક કુંડ છે. ભૂત વળગ્યાના વહેમવાળા લોકો લાગટ ત્રણ વર્ષને મેળે આવે છે, તેથી એ વખતે જોવાની ઘણી મઝા પડે છે.

લોટેશ્વર વિષે એમ કહેવાય છે, કે એ મિત્રો જતા હતા. તેમાંના એકને શિવનાં દર્શન કર્યા વિના જમવું નહિ, એવો નિયમ હતો, તેથી બીજો જે એનો મિત્ર સાથે હતો, તેણે પેલો જાણે નહિ એવી રીતે માટીની લોટી ઉંધી વાળીને એ શિવલિંગ છે એમ કહ્યું. પેલાએ તેનું કહેવું સાચું માનીને ખરા પ્રેમથી પૂજન કર્યું ને પછી ભોજન કર્યું. પાછળથી તેના મિત્રે “એ તો લોટી છે ને મેં તારી મશ્કરી કરી હતી” એમ કહી ઉંધી વાળેલી લોટીને પગથી ઠોકર મારી, પણ તે ઉખડી નહિ ને તેમાંથી લોહી નીકળ્યું. ત્યારથી તે સ્થાન લોટેશ્વર નામથી ઓળખાવા લાગ્યું, ને તેની નામના વધી.

દીવ અને દમણ.

દીવ—આ નામનો ખેટ કાઠિઆવાડના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે. તે ફીરંગી કે પોર્ટુગીઝ લોકોને તાબે છે. પોર્ટુગીઝ લોકો ઈંગ્લાંડથી થોડે દૂર આવેલા પોર્ટુગલ દેશના વતની છે. દીવના લાવસારો છાપવાનું કામ સારું કરે છે. અસલ એ વેપારનું મોટું મથક હતું.

દમણ—સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે શ્રીરંગી લોકોનું બીજું સંસ્થાન છે. આ સંસ્થાન લગભગ ખંભાત સંસ્થાન જેવડું છે. દમણ તાબાનો નાગરહવેલી તાલુકો ઘણો ફળદ્રૂપ છે, અને તેમાં મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, ઘઉં. નાગલી, કઠોળ અને તમાકુ છે.

વડોદરા રાજ્ય.

અંગ્રેજી રાજ્યના જિલ્લાઓ અને એજંસિઓની વચ્ચે છુટું છુટું આ રાજ્ય આવેલું છે.

રાજ્યવહીવટ—ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં વડોદરા-ગા-કવાડ-સરકારનું રાજ્ય મોટું છે. તે મુંબઈ સરકારના તાબામાં નથી, પણ હિંદી સરકાર-વાઈસરોયના તાબામાં છે. તેમના તરફથી એક અમલદાર વડોદરામાં રહે છે. તે રેસિડેન્ટ કહેવાય છે. ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને અંગ્રેજ સરકારની માફક જુદાં જુદાં ખાતાં સ્થાપેલાં છે, પણ ખાતાના ઉપરીઓનાં ઘણાંખરાં નામ દેશી ભાષામાં રાખેલાં છે. રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને આખા રાજ્યના ચાર ભાગ પાડેલા છે. તે પ્રાંત કહેવાય છે. પ્રાંતના ઉપરી અમલદાર મુખ્યા કહેવાય છે. ન્યાયની વડી અદાલત વરિષ્ઠ કોર્ટ છે, અને તે વડોદરા શહેરમાં છે.

ગાયકવાડ સરકાર પોતાની રૈયતને સુખી કરવા ઘણા પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યના તમામ લોકો પોતાનાં છોકરાંને કેળવણી આપે એ ઉદ્દેશથી આખા રાજ્યમાં મફત અને ફરજિઆત કેળવણી આપવાનો ધારો કર્યો છે; વળી બાળલગ્નનો કાયદો કરી છોકરાંને નાનપણથી પરણાવી દેવાનો રિવાજ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મોટાં શહેરોમાં અંગ્રેજી નિશાળો અને હુન્નરશાળાઓ કાઢી છે, તથા લોકોને વાચનનો લાભ મળે એ હેતુથી લાયબ્રેરિઓ સ્થાપી છે.

વસ્તી:—૨,૦૦,૦૦૦ માણસની છે.

પ્રાંત:—(૧) કડી પ્રાંત (૨) વડોદરા પ્રાંત (૩) નવસારી પ્રાંત ને (૪) અમરેલી પ્રાંત.

જમીન, પાક અને આબોહવા:—

૧. કડી પ્રાંત:—જમીન ઘણે ભાગે રેતાળ, અને હવા સુકી ને સારી છે. બાજરી, જુવાર અને ઘઉં એ તેનો પાક છે.

૨. વડોદરા પ્રાંત:—જમીન ઘણે ભાગે સપાટ ને કેટલેક સ્થળે ટેકરાટેકરીવાળી છે, ને વરસાદ જોઈતો આવે છે. પાકમાં બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, જુવાર, કપાસ ને કોદરા મુખ્ય છે.

૩. નવસારી પ્રાંત:—આ પ્રાંતનો પૂર્વ ભાગ ડુંગરો ને જંગલોવાળો તથા પશ્ચિમ તરફનો ભાગ રસાળ છે, અને વરસાદ બીજા ભાગ કરતાં વધારે પડે છે. જંગલોને લીધે પશ્ચિમ ભાગનાં હવાપાણી ખરાબ છે. આ પ્રાંતમાં શેરડીનો પાક સારો છે.

૪. અમરેલી પ્રાંત:—આ પ્રાંતની જમીન ઘણે ભાગે ડુંગરાળ છે, ને વરસાદ થોડો વરસે છે. ડોડીનાર તરફની.

હવા સારી નથી. મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, ઘઉં, શેરડી અને રૂ છે.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧ **વડોદરા:—**(૯૪,૭૦૦) ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર વિશ્વામત્રી નદીને પૂર્વ કિનારે આવેલું છે. ચંદન નામના રાજાએ આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી ચંદનાવતી એવું નામ રાખ્યું હતું. શહેર સરકારી મકાનોને લીધે ઘણું શોભીતું છે. તેમાં માંડવી નામથી ઓળખાતો ભાગ ઘણો જ સુંદર છે. શહેરમાં કોલેજ, ન્યાયમંદિર, લક્ષ્મીવિલાસ, રાજમહેલ, નજરબાગનો ખંગલો, ચીમનાબાઈ ટાવર, સ્વામિનારાયણનું મંદિર, રાજમહેલનો ભાગ, સાર્વજનિક બાગ વગેરે જોવાલાયક જગ્યાઓ છે. સાર્વજનિક બાગ ‘કામાટીબાગ’ કહેવાય છે. આ બાગ ઘણો વિશાળ છે. બાગની વચ્ચે વચ્ચે થઈને વિશ્વામિત્રી નદી વહે છે, તે ઉપર એક જૂલો પૂલ બાંધેલો છે. આ બાગમાં એક મોટું સંગ્રહસ્થાન છે, તેમાં જાતજાતનાં મરેલાં અને જીવતાં પ્રાણીઓ, હાડપિંજરો તથા કારીગરીની ઉત્તમ વસ્તુઓ રાખેલી છે.

૨. **ડભોઈ:—**વડોદરાથી ૧૮ માઈલ પર જુના કિલ્લાને માટે પ્રખ્યાત છે. આ કિલ્લો હાલમાં ખંડેર હાલતમાં નજરે પડે છે. એને ચાર દરવાજા છે. તેમાં હીરા દરવાજો નકશીમાં ચઢિઆતો છે. રાજા વીસળદેવે એ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, અને હીરા નામના કુશળ કારીગરને તે કામમાં રોક્યો હતો. હીરાએ કોટ ચણવા માટે આણેલા પથ્થરોમાંથી એક તળાવ બંધાવવા માંડ્યું, અને ગએલા પથ્થરની

ખોટ પૂરવા માટે પાળ પર પથ્થર રાખી અંદર માટી અને ઈંટો પૂરી. આ વાત રાજાએ જાણી એટલે તેને દરવાજા આગળ કોટમાં જીવતો ચણાવ્યો. આ હીરાના નામ પરથી દરવાજાનું નામ **હીરા દરવાજો** પડ્યું.

૩. પાટણ:—(૩૧,૦૦૦) આ શહેર કડી પ્રાંતમાં આવેલું છે. ગુજરાતના રાજા **વનરાજે** આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના મિત્ર **અણહીલ ભરવાડના** નામ પરથી **અણહીલપુર પાટણ** એવું નામ પાડ્યું હતું. ગુજરાતના રજપુત રાજાઓની રાજધાની ઘણા વખત સુધી અહીં હતી. **વનરાજની** મૂર્તિ તથા **સિદ્ધરાજે** બંધાવેલી **રાણીવાવ** હજી અહીં હયાત છે. **સિદ્ધરાજે** બંધાવેલું **સહસ્રલિંગ** તળાવ તદ્દન પુરાઈ ગયું છે; અને તેની જગાએ હાલ ખેતરો થયાં છે. આ તળાવની પાળ પર મહાદેવનાં હજાર દહેરાં હતાં તેથી તેનું નામ **સહસ્રલિંગ** પડ્યું હતું. આ શહેર તરવાર, સુડી, પટોળાં અને માટીનાં વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે.

૪. વડનગર:—આ શહેર ઘણા જીના વખતનું છે. હા-ટકેશ્વર મહાદેવનું, આશાવરી માતાનું, જગેશ્વર મહાદેવનું ધગેરે ઘણાં દેહરાં તથા વહીવટદારની કચેરી, વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે. **વડનગરા નાગરો** મૂળ અહીંના વતની છે. તેઓ અહીંથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જઈને વસ્યા છે. અહીં હાલમાં માત્ર તેઓનાં એક કે બેઝ ઘર છે.

૫. ઉત્કંઠેશ્વર-ઉંટડીઆ મહાદેવ:—આ પવિત્ર ને પ્રખ્યાત શિવાલય વાત્રક નદીને ડાબે કાંઠે, ગાયકવાડ સરકારની હદમાં પુનાદરા ગામની નજીક આવેલું છે. અહીં જાબાલી ઋષિનો આશ્રમ હતો એમ કહેવાય છે. મહાશિવ-

રાત્રિને દિવસે અને સિંહસ્થ વર્ષે મોટો મેળો ભરાય છે. મેળામાં એક લાખ કરતાં પણ વધુ જનત્રાણો આવે છે.

૬. બહુચરાણ:-ગાયકવાડ સરકારની હદમાં બહુચરાણ માતાનું પવિત્ર સ્થળ આવેલું છે. અહીં ચૈત્ર સૂદ પુનેમને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે.

૭. સિદ્ધપુર:-(૧૫,૦૦૦)કડી પ્રાંતમાં સરસ્વતી નદી પર જનત્રાનું ધામ છે. અહીં ઘણા લોકો માતૃશ્રાદ્ધ કરવા માટે આવે છે. ગામમાં મહાદેવનું, રણછોડજીનું, શામજીનું ગોપીનાથનું વગેરે ઘણાં દેરાં છે. રૂઢમાળ નામનું મહાદેવનું દહેરું જે ગુજરાતના રાજા મૂળરાજે બંધાવ્યું હતું ને સિદ્ધરાજે પુરું કરાવ્યું હતું, તેનાં ખંડેરો જોવામાં આવે છે. અસલ એ જોવાલાયક દહેરું હતું. ત્યાં વર્ષમાં ચાર વારજનત્રા ભરાય છે. એક કારતકી પુનેમે, બીજી આસોની પુનેમે, ત્રીજી શ્રાવણ વદ આઠમે, ને ચોથી શ્રાવણ મહીનાના દર સોમવારે.

૮. નવસારી:-નવસારી મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. અહીં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે. હાઈસ્કૂલનું મકાન, લાયબ્રેરિ, દવાખાનું, પારસી લોકોની અગિઆરીઓ વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. અહીંની હવા ઉનાળામાં ઠંડી તથા તંદુરસ્તીને અનુકૂળ હોવાથી ગાયકવાડ સરકાર હવાફેર માટે અહીં આવે છે. મહારાજાએ પોતાને રહેવા માટે એક સુંદર મહેલ બાંધેલો છે.

૯. કર્નાળી:-નર્મદા નદીને કાંઠે જનત્રાનું મોટું ધામ છે.

૧૦. ચાંદોદ:-નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે જનત્રાનું મોટું ધામ છે. અહીં મહાદેવ, માતા, હનુમાન વગેરેનાં સુંદર દેરાં આવેલાં

છે. દર વરસે કારતકી અને ચૈત્રી પુનેમે મોટી જાત્રા ભરાય છે. અહીં નર્મદાસ્નાન કર્યાથી સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે એમ લોકો માને છે.

૧૧. દ્વારકા:—કાઠિઆવાડને પશ્ચિમ કિનારે ખંદર છે. જુના વખતમાં એ કૃષ્ણ ભગવાનની રાજધાનીનું શહેર હતું, અને તે વખતે તે સમૃદ્ધિવાન અને શોભિતું હતું, એમ કહેવાય છે કે અસલ દ્વારકા તો દરીઆમાં ડૂબી ગયું છે, ને આ ત્યારપછી ખીજી નવું વસ્યું છે. આ ગામ જાત્રાનું ધામ છે. દર વર્ષે હજારો જાત્રાળુઓ ત્યાં જાત્રાએ જાય છે. દહેરાં સિવાય ગામમાં ખીજી કંઈ જોવાલાયક નથી. અહીં જાત્રાએ ગએલા લોકો દ્વારકા ગયાની નિશાની તરીકે હાથે ચિહ્ન કરાવે છે.

આ ઉપરાંત નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ છે, જે અસલ ગાયકવાડની રાજધાનીનું શહેર હતું. બહુચરાજી જાત્રાનું સ્થળ છે. ઊંઝા કડવા કણુખીની કુળદેવીનું સ્થાન છે, તથા કડી અને વીસનગર વગેરે ખીજાં જાણવાલાયક સ્થળ છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

સીમા:—ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, દક્ષિણે ખંભાતનો અખાત, અને પશ્ચિમે અમદાવાદ જિલ્લો આવેલો છે.

આબોહવા:—આ સંસ્થાનની નજીક દરીઓ હોવાથી બહુ તાપ કે બહુ ટાઢ પડતાં નથી. હવા સમધારણ ને લોકોની તંદુરસ્તીને ફાયદાકારક છે. વરસાદ પણ ખેતીને માફકસર વરસે છે.

જમીન અને પાક:—ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફની જમીન ઘણે ભાગે કાળી છે, ને તેમાં કપાસ તથા ઘઉં પાકે છે.

પૂર્વ તરફની જમીન ખેડા જિલ્લાની જમીનને મળતી છે, ને તેમાં બાજરી ડાંગર, કઠોળ વગેરે ધાન્ય તથા તમાકુ વગેરે પાકે છે.

નદીઓ:—મહી અને સાબરમતી—આ બે નદીઓ આ સંસ્થાનની હદમાં દરીઆને મળે છે.

વસ્તી:— ૭,૧૭૬૨ માણસની છે.

રાજ્યવહીવટ:—અહીંના રાજ્યકર્તા મોગલ જાતના મુસલમાન છે, ને તે નવાબ કહેવાય છે. સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકેનું કામ ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. ખંભાત:—(૨૭,૨૫૧) ખંભાતના અખાતના કિનારે રાજધાનીનું શહેર છે. અસલ એનું નામ સ્તંભ-તીર્થ હતું. અહીં અકીકની જણસો સારી થાય છે, તથા સૂત્રફેણી વખણાય છે. શહેરને ફરતો કોટ છે. નવાબ સાહેબનો મહેલ, ન્યાય મંદિર, નિશાળો, હાઈસ્કૂલ વગેરે સરકારી મકાનો, હિંદુ અને જૈન લોકોનાં દહેરાં, તથા લાલબાગ, દીલખૂશબાગ વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે.

સમાપ્ત.

(શાળાપયોગી ભૂગોળમાળા-મળકે ૩ એ.)

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ

તથા

એશિઆ. (સામાન્ય)

લેખક

પ્રીતમરાય વજરાય દેસાઈ,

બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

જેમાં

કેટલાએક નકશા તદ્દન નવીન હોય અને
છેલ્લામાં છેલ્લી શિક્ષણપદ્ધતિનો ખ્યાલ રાખીને
દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓની
કલ્પનાશક્તિ ખીલવી મુકાબલે વહેવારે જ્ઞાન
આપે એવું આ એકજ પુસ્તક છે.

ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર
શાળાપયોગી ભૂગોળમાળા—મહાકો:-૨

મુખ્ય ઇલાકો

અને

હિંદુસ્થાન (સામાન્ય)

કર્તા

પ્રીતમરાય મજરાય દેસાઈ

બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

પુષ્કળ સાદા તથા રંગીન નકશા સહિત

પૃષ્ઠ ૧૧૪

કિં. ૦-૫-૦

કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થએલી

એક આના

ગુજરાતી કૉપી બુક.

નં. ૧ થી ૫.

કિં. ૦-૧-૬

ગજરાવાળા

નં. ૧-૨ ગુજરાતી કૉપી બુક. કિં. ૦-૧-૬

આંક અને તેનો ઉપયોગ

તદ્દન નવી પદ્ધતિસર બનાવેલો છે.

કિંમત ૦-૧-૬.

આ ઉપરાંત સ્કુલોને લગતી તમામ જાતની બુક, ડ્રોઇંગ
બુક, કૉપીઓ, નકશા, સ્ટેશનરીને લગતો તમામ સામાન
કીંદ્રાયત ભાવે અમારે ત્યાંથી મળશે. એક વખત કામ પાડી
ખાતરી કરશો.

મળવાનું ઠેકાણું—

ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

ધી સૂર્ય પ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં મુળચંદ્રભાઈ ત્રીકમલાલે છાપી

કે. પાનકાર નાકા—અમદાવાદ.

